„יודענשטאדט יאוארא"

דער אומקום פון די יאוארא־אויער אידן

פון שמואל דרוק

ארויסגעגעבן פון די

אינדעפענדענט יאוארא־אויער אסס'ן

ניו יארק 1950

פאַרוואָרט

דאָס שטעטל יאַוואָראָוו, אַדער ווי אידען פלעגען עס רופען: יאַוויערעוו, איז איינס פון די הונדערטער אידישע שטעט און שטעטלאך, וואָס דער נאַציאָנאַלער שטורם האָט אָפּגעווישט פון דער ערד, אָן געבליבען דערפון איז נאָר א הייפעלע שארית הפליטה אָן דער שיינער זכרון. כדי דער זכרון זאָל ניט פאַרגעסען ווערן מיט'ן לויף פון דער צייט, און כדי צו פאַרציכענען פאַר די קומענדיגע דורות ווי אַזוי דאָס דאָזיגע שטעטל איז געשטאַרבען אויף קידוש השם, ווערט אַרויסגעגעבען דאָס איצטיגע בוך.

דער פאַרפאַסער, שמואל דרוק, איז אליין א יאַוואָראָווער, כאָטש אין די יאָרן פון דעם חורבן איז ער דאָרט ניט געווען, אָבער ווען דער מבול איז אַריבער האָט ער אויף זיך געפונען די חיליגע אַרבייט צונויפצוזאַמלען די געשיכטע פון דעם אונטערגאַנג פון זיין היימשטאָט, וועלכע ער האָט צונויפגעשטעלט נאָך די בעסטע און רעליאַבלסטע פּערזענליכע אינפאָרמאַציעס און אַרכיוו-דאָקומענטען. דאָס איצטיגע ביכל איז דער רעזולטאַט.

דאָס ביכל פאַרנעמט זיך אינגאַנצען מיט די יאָרן פון דעם חורבן. דער מחבר גיט בלויז א קורץ געפאַסטע סקיצע פון דעם פּנים פון דעם שטעטל ווי עס האָט אויסגעזען האָרט פאַרן חורבן. מיט'ן ווייטערן עבר פון יאַוואָראָוו פאַרנעמט ער זיך ניט. מ'דאַרף האָפען אז אַמאָל וועט נאָך דער דאָזיגער בלויז אויך אויסגעפילט ווערן. וואָרים, יאַוואָראָוו איז געווען גוואַלדיג רייך מיט אַלע שיינקייטן און מיט פאַרבנרייכע פערזענליכקייטן פון אמאָליגען אידישען לעבן, ווי דאָס רוב אַלטע אידישע שטעט און שטעטלאך פון גאַליציע, און מזרח אייראָפּא בכלל.

אין יאַוואָראָוו האָט געלעבט, און דאָרט געשטאַנען דער קבר פון דעם גרויסען צדיק און מפרש פון נביאים און כתובים. דער מצודת דוד אן מצודת ציון, זצ"ל. עס ווערט דערציילט אז ער איז געשטאָרבען אויף קידוש השם כדי צו ראַטעווען די יאַוואָראָווער קהילה פון אן אומגליק. די געשיכטע גייט, אז עפּים א שווערער בלבול איז ג

מאַכט געווארן אויף די אידען פון יאַוואַרוו, און די גוים האָבען גע־זאָגט, אַז אויב מ׳וועט זיי ניט פֿרויסגעבען די „פֿאַרבראָכענע", וועט לען זיי אומברענגען די גאַנצע שטאָט אידן. האָט דער מצודת דוד, און מיט אים דער ראש הקהל, געמוזט אויף זיך די אויסגעטראַכטע שולד און מ׳האָט זיי ביידע אומגעבראַכט, און דער צאָרן פון די רשעים איז געשטילט געוואָרן. מען האָט זיי מקבר געווען אינאיי־נעם, און איין גרויסער אהל איז געשטעלט געוואָרן איבער זיי אויפֿן יאַוואַראַוועד בית חיים.

דער מצודת דוד זצוק״ל איז געווען נאָר איינער פון אַ גאַנצער ריי גאונים, וואָס זיינען געוועסן אויפֿן כסא הרבנות אין יאַוואַראַוו. אַזוי איז דאָרט געווען רב דער גאון ר׳ יואל משה לאַנדוי, אַן אייני־קעל פון דעם גרויסן גאון וצדיק, באַוואוסט בכל תפוצות ישראל אַלס דער „נודע ביהודה" פון פראג. אויך איז דאָרט געווען רב איינער פון די גרעסטע גאונים פון דעם פאַר׳מלחמה׳דיגן פוילן, ר׳ מנחם מאַניש באב״ד, מחבר פונ׳ם באַרימטען ספר „חבצלת השרון". פון יאַוואַראַוו איז ר׳ מנחם מאַניש זצ״ל אַריבער צו פאַרנעמען דעם כסא הרבנות אין טאַרנאַפּאָל, און אויידער ער איז אַוועק האָט ער אַליין אויסגעקליבען פאַר זיין ממלא מקום אין יאַוואַראַוו דעם גרוי־סען גאון ר׳ אלימלך פרענקעל־תאומים, דעמאָלט נאָך אַ יונגערמאַן. ר׳ אלימלך זצוק״ל איז געווען דער לעצטער רב פון יאַוואַראַוו. ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם אינאיינעם מיט זיין הייליגער קהלה. הי״ד.

ר׳ אלימלך איז דער מחבר פונ׳ם ספר הפל״א אויף דער מסכת נדרים. דאָס ספר האָט באַקומען די הסכמה פון די גדולי הדור פון פוילען. ער האָט אויך געהאָט ביים דרוקער אַ ספר פון שאלות ותשובות דאָס ספר האָט שוין נישט דערזען די ליכטיקע וועלט. עס איז אומ־געקומען צוזאַמען מיט׳ן מחבר און זיין קהילה.

וועז אַזעלכע גאונים שטייען בראש פון אַ שטאָט איז פאַרשטענד־ליך אַז זיי האָבן אַ גרויסן אַנשפּאַר אויף תורה און פרומקייט אין די בריטע שיכטן פון דער קהלה. און יאַוואַראַוו האָט טאַקע שטענדיג פאַרמאַגט אַ גוואַלדיגע צאָל לומדים און יראי שמים, וועלכע האָבן

באַשויגט דאָס שטעטל מיט זייער לומדות און צדקות. יאָוואַראָוו האָט אויך פֿאַרמאָגט בעלי מלאכות און סוחרים, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט צדקה און תמימות, און גאָנץ אָפּט אויך מיט גרויס לומדות. צווישן די גלאָנצענדיקע נעמען פון דער שטאָט ווערן שטענדיג דערמאָנט מיט יראת הכבוד: ר' איצעלע שלמה זיגל'ס איידים, ר' יוסף באָמבאַך, ר' איצע למדן, ר' משה'לע אַדלער, און רב מלך דיין, אַלע פון דער גאָר לעצטער צייט, פונ'ם לעצטען דור יאָוואַראָווער אידן.

ווען ר' איצעלע שלמה זיגל'ס איז נפטר געוואָרן, האָט מען דעם מת אַריינגעטראָגן אין קלויז און געלייגט אויף דער בימה, און מען האָט אַרויסגענומען אַלע ספרי תורה פון אָרון קודש, און מען איז געגאַנגען הקפות אַרום דעם מת: פון אַזאַ כבוד נאָכ'ן טויט, קען מען זיך שוין אַ באַגריף מאַכן וואָס פֿאַר אַ איד דאָס איז געווען ביים לעבן!

געווען אין יאָוואַראָוו אַ בארימטער מלמד, וואָס האָט מחנך געווען אַ סך יאָוואַראָווער אידן לתורה ולמעשים טובים. זיין נאָמען איז געווען ר' יהודה וואָלף שטרייטפעלד זצ"ל. ווען ר' יהודה וואָלף האָט חתונה געהאַט האָט ער געזומען אַ שיינעם נדן, און מיט'ן ביסל וואָס זיין פֿאָטער האָט אים געגעבען האָט ער פֿארמאָגט טויזענט רייניש. פֿאַר יענער צייט, מיט אַן ערך אַכציג יאָר צוריק, איז דאָס געווען אַ סך געלט, און דער יונגערמאַן האָט באַשלאָסן צו גיין אין מסחר. און אַזוי ווי מ'איז געווען בעלזער חסידים, איז ער געפֿאָרן צום רבי'ן ער זאָל אים ווינשען. ווען דער רבי האָט אויסגעהערט זיין פּלאַן און זיין בקשה, האָט ער געזאָגט צו אים:

ניין, גיי ניט אין מסחר. ביי אייך אין יאָוואַראָוו איז ערשט נפטר געוואָרן אַ גוטער מלמד, גיי און וועד אַ מלמד און זיי ממלא זיין אָרט. יאָוואַראָוו נויטיגט זיך אין אַ גוטען מלמד . . .

און אַז דער רבי האָט געהייסן, איז מען געוואָרן אַ מלמד אַנשטאָט אַ סוחר. און ר' יהודה וואָלף האָט געזומען לערנען מיט צווויי תלמידים, די בעסטע גמרא-קעפּ אין שטאָט. שפּעטער, ווען ס'איז

ביי אים געבוירן געוואָרן דאָס ערשטע קינד, און דער שכר לימוד פון די צווייי תלמידים האָט שוין ניט געקלעקט אויף חיונה, האָט ער צו־געגומען אַ דריטען בחור. און אַזוי מיט יעדען קינד וואָס איז אים צוגעקומען, איז אים צוגעקומען אַ תלמיד אין חדר.

אין די שפּעטערע יאָרן איז ער מגולגל געוואָרן אין לעמבערג, און דאָ האָט ער אין דעם נאָוואָריער רבינ׳ס קלויז געלערנט תורה מיט אידישע בעלי־מלאכות. וועו ער איז נפטר געוואָרן —דאָס איז געווען ז׳ טבת תרפ״ו — וועו די בעלי־מלאכות זיינען געגאַנגען צו דער אַרבייט און זיי האָבען דערהערט אַז ר׳ יהודה וואָלף איז ניטאָ מער, האָבען זיי געזאָגט: היינטיגען טאָג אַרבייטען מיר ניט . . .

און וווייטער האָבען זיי געזאָגט: אין לעמבערג איז דער מנהג, אַז מ׳פירט די מתים צום בית־עלמין מיט אַ וואָגען, אָבער ר׳ יהודה וואָלפ׳ן וועלען מיר טראָגען אויף די הענט . . .

אָט אַזעלכע אידען האָט יאָווארוו אַרויסגעגעבען! אָבער פון זיי און זייער פאַרבענרייכען עבר, וואָס האָט שוין געמאַכט דאָס אידישע לעבען און גרויס געמאַכט די אידישע געשיכטע שטענדיג און אומעדום, איז דאָ וווייניג אין דעם טעקסט פון שמואל דרוק. און כדי כאָטש פילווייניג ממלא זיין דעם חסרון, איז צו זיין טעקסט צוגעגעבען געוואָרן וויי אַ הוספה אַ קאַפּיטל, געשריבען פון הרב הגאון אדמו״ר ר׳ אלימלך האָרוויץ שליט״א, אַ וואונדערבאַר קאַפּיטל, וואָס גיט אַן אַרייגבליק אין דעם לעבען פון חסידות אין יאָווארוו. ס׳איז אַ קאַפּיטל — אַן אבן טוב. אַ מיעוט המחזיק את המרובה.

און איך עליין, ניט קיין יאָווארוועד, בין דאַנקבאַר פאַרן זכות, וואָס איז מיר געגעבען געוואָרן, צוצוליגן אַ פינגער צו דעמאַזיגען ספר, פריער מיט אַן עצה, דערנאָך מיט׳ן אַנשרייבען דאָס קלייע פאַרוואַרט. וויל עס איז פון אַנהויב אַן געווען מיין אידעאל, אַז אונזערע הרוב געוואָרענע שטעט און שטעטלאך זאָלען פאַראייביגט ווערן אויף דעם אופן, וויי דאָס ווערט געטאָן דאָ אין דעם ספר וועגען יאָווארוו הקדושה.

חיים ליבערמאַן

ב״ה יום א׳ דחנוכה תש״י, ניו־יאָרק.

„יודענשטאדט" יאוואראוו

(אלגעמיינער איבערבליק)

דאס שטעטל יאוואראוו ליגט ביים טייך שקלא, ארום 50 קילאמעטער אויף מעריב פון לעמבערג. דא האבן געלעבט אן ערך 2500 יידן, פון וועלכע די מערהייט האט זיך פארנומען מיט האנדעל (ערד־פראדוקטן, אייער־עקס־פארט, האלץ א. א. וו.). אין יאוואראוו, ווי אויך אין דער גאנצער געגנד זענען קיין פאבריקן ווי אויך אנדערע אינדוסטרי אנשטאלטן נישט געווען. אין שטעטל איז געווען 4 מיטלשלן אין וועלכע ס'האט שטודירט א גרויסע טייל פון דער יידישער יוגנד. אהער פלעגן אויך קומען יונגע לייט פון פארשידענע שטעטלעך פון מזרח־גאליציען בכדי דא צו לערנען אין די גימנאזיעס און אין די לערער סעמינארן.

יאוואראוו איז א באקאנטע היסטארישע שטאט. דא האט א לאנגע צייט געוואוינט דער קעניג יאן סאביעסקי, נאך וועלכען עס זענען אין שטאט גע־בליבען פארשידענע אנדענקונגען, ווי למשל, די בארימטע שול, וועלכע דער קעניג האט אויפגעבויט און וועלכע איז צענומען געווארן נישט לאנג פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אויף איר ארט האבן די יאוואראוער יידן אויפ־געשטעלט א מאנומענטאלע שול, וועלכע איז אינערווייניג געווען זייער רייך אויסגעשטאט. אין יאוואראוו האט געלעבט דער מחבר און מפרש אויף תנ"ך ר' יחיאל אלטשול באוואוסט איבער דער גאנצער וועלט אלס דער „מצודת דוד" און „מצודת ציון". דא האבן יידן געלעבט פון אוראלטע צייטן. אינ'ם דארף ברוכנאל אין יאוואראוער קרייז האט מען אנטדעקט שפורן פון א גרויסן יידישן ישוב פון פאר יאר־הונדערטער.

יאוואראוו איז געלעגן אויפ'ן שליאך פון די טאטארישע צוגן, וואס ס'האט זיך אין יענער צייט שטארק אבגעשלאגן אויף דעם דאמאלסטיקן יידישן ישוב. די שטאט האט אויך שטארק געליטן אין דער צייט פון כמיעלניצקי'ס אויפ־שטאנד.

די תקופה צווישן די צווי וועלט מלחמה'ס איז נישט געווען קיין גינסטיקע פאר די יאוואראוער יידן. זיי האבן שטארק געליטן פונ'ם נאכ־מלחמה'דיקן קריזיס, און זיינען אין א שנעלן טעמפא פארארימט געווארן. די דאמאלסדיקע פוילישע עקאנאמישע פאליטיק האט שטופענווייז ליקווידירט דעם באדן, אויף וועלכן דאס יאוואראוער יידנטום האט זייט יארן עקזיסטירט.

די יוגנד האָט נישט געהאָט וואוהין צו עמיגרירן, און האָט געמוזט בלייבן אין שטעטל, נישט האָבנדיק קיין פאַרדינסט מעגליכקייטן, אחוץ איינצלנע יונגעלייט, וועלכע עס איז געלונגען זיך אייניצואַרדנען אין יאוואראוו גופה אָדער אין אַנדערע שטעט. אַ גרויסע צאָל יוגנט מיט געענדיקטע אוניווערסיטעט שטודיען האָט נישט געקאָנט גרייכן קיין עקזיסטענץ. די מערהייט פון דער יאוווערעווער יוגנט איז געווען אָן חסידישע, וועלכע איז געגאַנגען מיט אַנדערע וועגן, וואָס האָט אָבער נישט געקאָנט מילדערן דעם שארפן קריזיס און דעם פראָצעס פון פאָפּעריזאַציע. נישט געקוקט אויף דעם אַלעם האָט די יאוואראוער יוגנט געלערנט און זיך אָפּגעגעבן דער אידאישער ארבעט פון פאַרשידענע פאָליטישע און סאָציאַלע ריכטונגען און האָט געווארט אויף בעסערע צייטן.

אין לאַנד האָט געבושעוועט דער אַנטיסעמיטיזם, אָבער דאָ אין יאַווע־רעוו האָט ער זיך אַ לאַנגע צייט נישט געלאָזט פילן און יידן האָבן גוט גע־לעבט מיט די דאָרטיקע פאָליאָקן און אוקראינער, אגב די אוקראינער, וועלן־דיק פאַרשטאַרקן זייער פאָזיציע אין שטאָט וויי אויך אין גאַנץ מזרח־גאַליציע, האָבן ביסלעכווייז ארויסגענומען פאַרשידענע אונטערנעמונגען און עקא־נאָמישע פונקטן פון יידישע הענט. די אוקראינער האָבן אפילו אָ צייט (1924־1928), געשטרעבט זיך צו פאַרשטענדיקן מיט די יידן, בכדי צו שאַפן אָ שותפות־פראָנט קעגן די אָפּיציעלע בעלי־בתים פון לאַנד. די אידעע פון שאַפן אָ פאַרשטענדיקונג מיט די יידן האָבן די אוקראינער דיסקוטירט אָ צייט אין זייער אָרטיקער פרעסע און האָבן געפרואווט אַרייניציען יידן אין דער דיסקוסיע ווי אויך צו מיטאַרבעט. דער דאָזיקער פרווו האָט זיך אויך אָפּגע־שפיגלט אינ'ם לעמבערגער אוקראיניש ליטעראַרישן בלאַט „ליטעראַטורני ווויסטי" אין וועלכן (אונטער דער השפעה פונ'ם מעטראָפּאָליט שעפּטיצקי און דעם באַרימטן אוקראיניש מאָלער אַלעקסאַנדער נאָווואָקאָווסקי), מען האָט אָ לענגערע צייט פאָלעמיזירט אַרום דעם פראָבלעם. די יאוואראוער יידן האָבן, פאַרשטענדליך, נישט געקאָנט גיין מיט דעם וועג, וועלכן די אוקראינער האָבן זיי אָנגעוויזן. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אז דאָס קאָן זיי קיין שום פאָליטישן ווי אויך עקאָנאָמישן נוצן נישט ברייגן.

יאַווערעוו האָט געהאָט אַרום 11.000 איינוואוינער, פון וועלכע מער ווי אָ העלפט (6000) זענען געווען אוקראינער. דאָס האָט גורם געווען, וואָס יאַווערעוו האָט נישט געהאָט קיין אויסגעשפּראָכענעם יידישן כאַראַקטער ווי למשל בעלז, ראָזשׂ־רוסקאָ און אַנדערע מזרח־גאַליציש שטעטלעך. יאַווערעוו איז געלעגן אין אָ שיינער וואַלדיקער געגנד און די דאָרטיקע יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אָ כאַראַקטעריסטישע רואיגקייט. דאָ האָט מען נישט געקאָנט באַמערקן די רירעוודיקייט און האַנדל אונטערנעמונגס קראַפט, וועלכע האָבן כאַראַקטעריזירט אַנדערע שטעטלעך אין מזרח־גאַליציע.

דוקא דאס שטעטל יאוערעוו (ווי אויך א געוויסע צאל אנדערע שטעט אין קליינפוילן) האט אויסדערוויילט דער ס.ס.־געגנער קאצמאן און דאס געשאפן א „יודענשטאדט". אינ'ם יאר 1942 האט מען אהער צוזאמענגעטריבן די רעשטלעך לעבן־געבליבענע יידן פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער וועלכע מען האט שוין פריער געמאכט „יודענפריי". יאוערעוו איז געווארן „יודענפריי" ערשט סוף אפריל 1943. היינט געהערט יאוערעוו צו דער אוק־ראינישער סאוויעטישער רעפובליק. די פאר צענדליק לעבן־געבליבענע יידן ווי אויך די פאליאקן האבן פארלאזט דאס שטעטל.

נאך קורץ פאר דער מלחמה, איז דאס לעבן פון יידן אין יאוערעוו געגאנגען מיט'ן ביזאיצטיקן, אלטן שטייגער. עס האט איידן טאג מער צו־געדריקט דעם ייד, וועלכער איז מאטעריעל געפאלן, און האט געווארט אויף א נס, וועלכער האט געזאלט זיין לעבענסשטייגער פארבעסערן. די וואלקענס, וועלכע האבן זיך אנגעזאמעלט איבער דער וועלט, האבן אבער פארדעקט אויך דעם יאוערעווער הימל, אויף וועלכן די זון האט שוין מער נישט געזאלט אויפשיינען פאר די דארטיקע יידן.

ס'איז געקומען סעפטעמבער 1939.

קאפיטל 1.

דעם ערשטן סעפטעמבער 1939, פאַרטאָג איז אַ דייטשע באָמבע, וועלכע איז געווען אויסגעצילט אויף דער גרויסער שול, געפאַלן און אויפגעריסן אין יידישן פערטעל און געהרגעט אַרום 30 יידן, צווישן וועלכע ס'האָבן זיך געפונען די משפחה שילדהאָרן און רומעלט. די דייטשע פליהערס, נאָכיאָגנדיק די אַנטלויפנדיקע אבטיילן פון פוילישן מיליטער, האָבן באָמבארדירט די גאַנצע שטאָט. ס'איז דאָמאָלס פאַרברענט געווארן די פאַרשטאָט נאָקאָנעטשנע, די יורא און שאָשקיעוויטשא גאָסן און אַ טייל פון דער גרעבלע — דעם 11טן סעפטעמבער 1939 זיינען אַריין קיין יאַוערעוו די ערשטע דייטשע פאַטראָלן. די דערשראָקענע יידן האָבן זיך אויסבאָהאַלטן ווי עמיץ האָט געקאָנט און אַ לענגערע צייט זיך נישט געוויזן אויף דער גאָס. אַרום 9 אַ זייגער אין דער פרי איז אַנגעקומען אין שטעטל די רעגולערע אַרמיי. די דייטשן האָבן באָלד אַנגעהויבן כאַפן יידן. אַזוי ווי מ'האָט אין די גאָסן קיין יידן נישט געזען, האָבן זיי זיך ברוטאַל אַריינגעריסן אין יידישע וואוינונגען פונוואַנען זיי האָבן אַרויסגעשלעפט די באָהאַלטענע יידן און זיי מערדעריש געשלאָגן, ביז צום בלוט. די דייטשן האָבן פאַרזאַמלט די געכאַפטע יידן אויף פאַרשידענע זאַמל־פונקטן. פון דאָנען האָט מען זיי גרופנווייז געשיקט וואָשן דייטשע אויטאָס. מ'האָט בשעת מעשה אויסגעריסן אָדער אָבגעשניטן די יידן די בערד, אויסגעגאָלט צלמים אויף די קעפ און געצוואונגען צו קוקן שעה'נ־לאַנג אין דער זון אַריין . . .

אַרום האַלב פיר נאָך מיטאָג האָט מען דערהערט אין יידישן פערטל אַ שטאַרקן אויפרייס. ס'האָט זיך שפעטער אַרויסגעוויזן, אַז די דייטשן האָבן אין שול אונטערגעלייגט אויפרייס מאַטעריאַל. ס'איז אויסגעבראָכן אַ שרפה, וועלכע האָט באַלד ארומגענומען די גאַנצע שול. די דייטשן מיט דער הילף פון דער אוקראַינישער נאַציאָנאַלער מיליץ, וועלכע איז אין דעם טאָג אָרגאַניזירט געווארן, האָבן צוזאַמענגעטריבן די יידן צום אָרט פון דער שרפה. דאָ האָט מען זיי געצוואונגען צוזאַמענצוטראָגן פון אַלע אנדערע בתי תפלה ספרי תורה'ס, ספרים, ארוני קדשים, בענק, טישן און די גאנצע אייניריכטונג, אין שול אריין. אין די יאַוועוועוער בתי־תפלה זיינען געווען אַרום 100 ספרי תורה'ס, וועלכע זיינען דאָמאָלס פאַרברענט געווארן. גלייכצייטיק האָט מען אַ גרויסע גרופע יידן געטריבן נאָך וואַסער. די אוקראַינער, לאָכנדיק און לעסטערנדיק האָבן איינגעשפאַנט די יידן צו די פייערלעשער וועגן און מיט שלאָגן געצוואונגען זיי צו לויפן נאָך וואַסער צום טיך ביי דער וויטישקע,

א האלבן קילאמעטער ווייט פון דער שרפה. גיך, אן אטעם, האבן די יידן צוגעשלעפט פעסער מיט וואסער מיט וועלכן מ'האט באגאסן די שכנה'סדיקע הייזלעך. די ברענענדיקע שול גופה האבן די דייטשן נישט געלאזט לעשן. וען דאס פייער האט זיך אין די אוונד שעה'ן פארקלענערט, האבן די אוקראינער אנגעשטעלט די שטראמען וואסער אויף די יידן, וועלכע זענען געזעסן אויף די שכנה'סדיקע הייזלעך, ווייל־נדיק זיך אזוי ארום נאך דער „ארבעט" פון א גאנצען טאג. און די יידן, וועלכע זיינען געשטאנען ביי דער שול האבן די דייטשן געהייסן זינגען תפלה נגינים. דער שוחט ר' שמעלקע, נישט קאנענדיק איבערטראגן אזא חלול השם האט זיך געווארפן מיט א ספר־תורה אין פייער אריין, אבער מ'האט אים פונ'ם פייער ארויסגעשלעפט. דאן האבן זיי אנגעשטעלט א מיקראפאן, אין וועלכן די יידן האבן געמוזט ערקלערן אז זיי האבן אליין פארברענט זייערע הייליקייטן. דערביי האבן די דייטשן געלאכט, געשפעט און געזונגען: „ראכעלע וואָ איזט דיין גאט?" — דער „אונטערהאלט" פון די דייטשן און אוקראינער האט זיך געענדיקט ארום האלבער נאכט.

מיט צוויי טעג שפעטער האט זיך אין יאוערעוו באוויזן די געסטאפא. באלד נאכ'ן אנקומען אין שטאט האבן זיי מיט דער הילף פון דער אוקראיני־שער מיליץ, מיט גע־בליץ בענדלעך אויף די ארעמס, צונויפגעזאמלט א גרויסע גרופע יידן, אלטע און יונגע, און זיי אריינגעטריבן אין הויף פונ'ם מאגיסטראט. דא האט מען אלע געהייסן זיך אויסדרייען מיט'ן פנים צו די וועגט. די יידן זיינען געווען איבערצייגט, אז איצט איז געקומען זייער לעצטע שעה. האבנדיק זיך שוין געגעזטיקט מיט'ן טויט־שרעק פון די יידן האבן די דייטשן מיט די א קראינער אנגעהויבן מיט זיי „גימנאסטישע איבונ־גען". מ'האט זיי געטריבן ארום און ארום דעם הויף, געהייסן קריכן און שפרינגען אויף אלע פיר און דערביי איעדן באזונדער געשלאגן ביז בלוט. דעם קליינעם, 10 יעריקן, אפרים בראך האבן די דייטשן אריינגעזעצט אין א קאסטן און אים פארשיט מיט מיסט און נאך א לענגערע צייט אים אויפ־געגראבן. דאן האבן זיי איעדן אויסגעגאלט א צלם אויפ'ן קאפ. א טייל פון די פארזאמלטע האבן זיי איינגעזעצט אין דער שטעטישער תפיסה און דערביי מערדעריש געשלאגן. צווישן אנדערע האבן זיי דאמאלס צעשלאגן און פאר־וואונדעט דעם אלטן דאקטאר שאול יאהר, דעם לערער געדאליע פאמעראנץ, מייער באראן, פנחס דייטש, אלטער זומף, וועלכער איז באלד נאך דעם געשטארבן, שמעון שטראסבערג, לייב מארבאך, סענדאר בלום, לייזער ווימער און אברהם לאנדעס. צום סוף האט מען די פארזאמלטע יידן איבערגעלעזן א פארדונג, אז אויב ביז 3 טעג וועלן די יידן נישט פארלאזן יאוערעוו, וועט מען זיי אלע אויסשיסן. די דייטשן האבן געזומען 40 ערוב'גיקעס און די איבריקע געלאזט א היים.

אין דער זעלבער צייט האָבן די שטעטישע אוקראינער, יום־טוב'דיק אָנגעטאָן, שפּאַצירט איבער די גאַסן און זיך צוגעקוקט צו די געשעענישן, און די דאָרפישע גוים האָבן געפֿלינדערט און געראַבעוועט די יידישע שטובן און געוועלבער.

ראש השנה איז אַדורך רואיק, ווייל די דייטשן זיינען געווען פֿאַרנומען מיט דער פֿילישער קאָנטר־אָפּענסיוו פון דער זייט פון גרודעק יאָגיעלאָנסקי, אַזוי, אַז זיי האָבן אפֿילו פֿאַרלאָזט די שטאָט אויף אַ גאַנצן מעת־לעת.

מאָנטיק, נאָך ראש השנה, האָבן די דייטשן געווענדט פֿאָר'ן בירגערמייס־טער פון שטאָט דעם אוקראינישן אַדוואָקאַט, ד"ר האַלושטשאַק, דעם געווען־נעם אָנפֿירער פון די אוקראינישע ראַדיקאַלן אין יאָווערוו. גלייכצייטיק האָבן די אוקראַינער ארויסגעשטעלט אין אַלע יידישע געשעפטן אויפשריפטן אין דייטשער און אוקראינישער שפּראַך, אַז זיי געהערן נישט מער צו די ביז־איצטיקע אייגענטימערס, נאָר צום אוקראינישן קאָמיטע. איצט האָט מען זיך מער נישט געריכט מיט'ן יידּ. אַיידן, וועלכן זיי האָבן צופעליק געטראָפֿן אין גאַס האָבן זיי מערדעריש געשלאָגן און געפּיניקט אויף אַן אונמענשליכן אופן. מען האָט זיי למשל, געצוואונגען צום וואַשן די אַבאָרטן מיט דער הענט א. א. וו. די געסטאָפּאָ־לייט זיינען גלאָפּן אין יידישע הייזער און דאָרט רוצחיש געשלאָגען די געטראָפּענע איינוואוינער. אַזוי זיינען זיי למשל, אַריינ־געפֿאַלן אין די וואוינונג פון מלך מאַנבער, אים מיט'ן זון ישראל אַרויס־געשלעפּט אין גאַס און פֿאַרלאַנגט, אַז בין 15 מינוט זאָלן זיי באַזאָרגן אַ ראַדיאָ אפּאַראַט, אויב נישט, וועלן זיי געשאָסן ווערן. זיי האָבן געפּירט די מאַנבערס פון שטוב צו שטוב, זיי זאָלן אַנווייזן ווער ס'האָט באַהאַלטן אַ ראַדיאָ אַבער, פֿאַרשטענדלעך, האָבן זיי אים נישט געקאָנט געפינען. דעם אָפּיציר, וועלכער האָט זיי געפּירט האָט מען באַלד צוריקגערופֿן, אַבער מלך מאַנבער מיט'ן זון האָט מען פֿאַרהאַלטן נעבן דער אָפּטייק. דאָ האָט מען זיי געהייסן אַנידער קניען און איינער דעם צווייטן שערן די האָר פון קאָפּ און אַריינפּאָקן זיי אונטער די העמדער. דאָן האָט מען זיי געטריבן וווייטער דרך־העגדיק זיי מיט שיסן.

לויט דער פֿאַראַרדנונג האָבן די יידן געזאָלט פֿאַרלאָזן די שטאָט דאָ־נערשטיק, אַבער דעם טאָג האָט מען זיך דערוואוסט, פֿארשטייט זיך, נישט אָפּיציעל, אַז די רויטע אַרמיי דערנענטערט זיך און אַז די סאָוויעטיש־דייטשע דעמארקאַציע גרעניץ וועלן איבערגעקוט אויפ'ן סאָן אין פּשעמישל. די געסטאָפּאָ און די אוקראינישע מיליץ האָבן טיילווייז געענדערט זייער פֿאָר־העלטניש לגבי די יידן, וועלכע מ'האָט וווייטער געטריבן צו דער אַרבעט, אַבער מ'האָט זיי שוין אַזוי נישט געפּיניקט ווי פריער. דאָס אַרויסטרייבן די יידן שטאָט איז בטול געווארן.

אין די צוויי וואכן פון דער דייטשער ממשלה אין יאוערעוו, וועלכע זענען געווען ווי אַ פּראַלאָג צו דער שפּעטערדיקער טראַגעדיע פון יאוערע־ווער יידנטום, האָט די שטאָט געהאט צוויי קרבנות. אין אַ געוויסן טאָג האָט די געסטאַפּאָ אַרעסטירט דעם אַדוואָקאַט פּיליפּ גוטמאַן און חיים לאַנג און זיי אַוועקגעפירט. אַ לאַנגע צייט האָט מען נישט געוואוסט וואָס מיט די צוויי יידן איז געשען. נאָר לאַנגע זוכענישען האָט מען זייערע קערפּערס געפינען אין פּאַרודענקער וואַלד ערשט פּרילינג 1940. ס'האָט זיך אַרויסגע־וויזען אַז מ'האָט זיי באַגראָבען לעבעדיקערהייט. לויט די גבוּעת עדות פון ד"ר גוטמאַנ'ס פּרוי איז שולדיק אין דעם פאַרברעכן דער אוקראַינישער אַדוואָקאַט פון יאוערעוו ד"ר פילץ.

נאָר דעם צוויי וואָכדיקן בעל־בית'עוון פון די דייטשען אין יאוערעוו, איז דעם 25 סעפּטעמבער 1939 אַריינגעקומען אין שטאָט די רויטע אַרמיי. צוזאַמען מיט איר זענען צוריקגעקומען די יעניקע יידן, וועלכע זענען פאַר דער דייטשער אינוואַזיע אַנטלאָפען צו דער סאָוויעטישער גרענעץ.

אין דער תקופה 1939־1940, אונטער דער סאָוויעטישער הערשאַפט, האָט זיך דאָס יאוערעווער יידנטום פאַרגרעסערט ביז 3000 נפשות, ווייל אַהער זענען אָנגעקומען אַסך פּליטים פון מעריב־גאַליציע. אַ טייל אוקראַינישע מיליציאַנטן האָבן די סאָוויעטן באַשטראָפט פאַר פיניקען יידן אונטער די דייטשן. אין דער תקופה זיינען די יידן צום רעשט מאַטעריעל געפאַלן און אַ געוויסע צאָל רייכערע יידן האָט די סאָוויעטישע מאַכט נאַציאָנאַליזירט (ווי למשל מלך מאָנבער, וואָלף בראָך, ברוך האָס, לייזער ליפשיץ, נח טעלער, מאָריץ שלאָגער, שולים וואסנער און די פאַמיליע אַלטשילער). אַ טייל פון די „נאַציאָנאַליזירטע" ווי אויך פון די פּליטים האָט די סאָוויעטישע מאַכט אַרויס־געשיקט קיין סאָוויעט־רוסלאַנד. די באַגריפן און די וועלט־אַנשויאונג פון יאוערעווער יידן און בפרט פון דער יוגנט האָט זיך ראַדיקאַל געענדערט. די יוגנט, וועלכע האָט ענטוזיאַסטיש אויפגענומען די אַריינקומענדיקע רויטער אַרמיי, האָט זיך באַלד געשטעלט צו דער אַרבעט אין די אַמטן און אין די פאַרשידענע אַנשטאַלטן. דאָס יידישע לעבן האָט ווידער אָנגענומען רוהיגע און נאָרמאַלע פאָרמען. די יידן האָבן געגלויבט, אַז דער ערשט נישט לאַנג איבערגעלעבטער קאָשמאַר וועט שוין קיינמאָל מער נישט צוריקקומען. — וועז אָבער אין יוני 1941 איז אויסגעבראָכן די סאָוועטיש־דייטשע מלחמה האָט אַ גרויסע פאַניק און טויט־שרעק אַרומגענומען דאָס יאוערעווער יידנ־טום. — די דייטשן האָבן גיך ווי אַ בליץ זיך דערנענטערט צו דער שטאָט. זייערע ערשטע אַנען האָבן באַמאַרדירט און פארברענט דעם סאָוויעטישן פּלי־פּעלד אויף דעם זאָוואָדאָוועו וועג און די אונטערערדישע בענזין מאָגא־

זינען אין סמולסקי'ס וועלדעל.. די יידן, וועלכע האבן גוט געדענקט די דייטשע הערשאפט האבן זיך געפינען אין א פארצווייפעלטע לאגע, פון וועלכער ס'איז קיין אויסגאנג נישט געווזן. וואס טוט מען? אנטלאפן איז נאר א קליין הייפל יונגע־לייט, וועלכע האבן זיך געהאט אפגערעכנט מיט די אוקראינער. אדער וועלכע האבן ביי די סאוויעטן געהאט שטעלעס אין דער אדמיניסטראציע. די יוגנד איז אנטלאפן מיט די אבטיילן פון דער רויטער ארמיי, וועלכע זיינען כאטש געגאנגען אין דער ריכטונג פון לעמבערג. א טייל יונגע־לייט האט מען מאביליזירט צו דער רויטע ארמיי. א סך פון די אנטלאפענע זיינען אבער צוריקגעקומען קיין יאוואראוו פון אונטער זלאטשעוו און אפילו פון אונטער טארנאפאל. זיי האבן נישט געקאנט גיין ווייטער, וויל די דייטשן האבן באמבארדירט און באשאסן די אנטלויפנדיקע. א חוץ דעם האט מען די אנט־לויפנדיקע נישט אדורך געלאזט דורך די אלטע סאוויעטיש־פוילישע גרענעץ און מ'האט זיי געכאפט אין די סאוויעטישע ארבעט־באטאליאנען, וועלכע מ'האט צוריקגעשיקט צום פראנט. נאר איינצעלנע איז געלונגען זיך אדורכ־צורייסן קיין רוסלאנד. א גרופע צוריקגייענדיקע יאוועראווער יידן האבן די אוקראינער באפאלן אין דער געגנד פון סטראטש, זיי צעשלאגן און אלעס צוגענומען (דארונטער שואל שווארץ און קלארפעלדן). די צוריקגעקומענע יידן האבן דערציילט גרויזאמע פרטים פון די פאגראמען אין זלאטשעוו, טארנאפאל און לעמבערג.

מיטוואך, דעם 25־טען יוני 1941 6 א זייגער אין דער פרי זיינען די דייטשן ארייגעקומען קיין יאוועראוו.

קאפיטל 2.

די דייטשן, וועלכע זיינען אריינגעקומען קיין יאוערעו, האבן נאר די אוקראינער אויפגענומען מיט גרויס פרייד. די אוקראיניש יוגנד, יום־טוב'דיק אנגעטאן, איז ארויס מאסנווייז אין די גאסן און האט באוואלקומט דאס דורכ־גייענדיקע דייטשע מיליטער מיט בלומען. צוזאמען מיט די דייטשן זיינען צוריקגעקומען קיין יאוערעוו די יעניקע אוקראינער, וועלכע זיינען נאך אין יאר 1939 אנטלאפן קיין דייטשלאנד. דאמאלס איז אויך צוריקגעקומען א געוויסער סמוק, וועלכער האט באלד אנגעהויבן צו ארגאניזירן די אוק־ראינישע מיליץ.

די יידן האבן זיך אויסבאהאלטן און נישט געוויזן אין גאס. אין א פאר שעה'ן ארום האט מען די יידן באפוילן צו שיקן זייערע פארשטייער צום ארטסקאמענדאנט. באלד איז צו אים געקומען א דעלעגאציע פון פאלגענדיקע יידן: סענדאר בלום, לייב מארבאך, חיים שטריך, דוד באדיאן, לייזער ווימער, יהושע מרגליות, אהרן ליטמאן, ישראל גראמאן און שלמה שטראסבערג. דער ארטסקאמענדאנט, א סלאוואק, מיט'ן נאמען האלוב האט באפוילן דער דעלע־גאציע צו שאפן א יידישן קאמיטע און א מיליץ, וועלכע זאלן אנפירן מיט'ן יידישן לעבן אין שטאט און ערלעדיקן אלע יידישע ענינים לויט דער נייער ארדנונג. צושטעלן די דייטשן יידישע ארבעטער אויף יעדן פארלאנג און אין א פארלאנגטער צאל, ווי אויך צוזאמענגענעמען פאר זיי קאנטריבוציעס, קאנטיגענטן, שטייערן, אבצאלן און אזוי ווייטער. אין פאל וועט א פארלאנג וועט נישט דערפילט ווערן — האט פארענדיקט האלוב די אוידיענץ — וועט דער קאמיטע פארענטפערן מיט'ן קאפ. ער האט באלד געשטעלט אלס פאר־זיצער פונ'ם קאמיטע — יואל פוס, און אלס קאמענדאנט פון דער מיליץ, — דוד באדיאן. אין יידישן קאמיטע זיינען דאמאלס געווען גענומען צווישן אנדערע: שלמה הענער, לייזער ווימער, מוניע גילס, יעקב ווינטער, יהושע מרגליות, שלמה שטראסבורג, אהרון ליטמאן, ישראל גראמאן, לייב מארבאך, חיים שטריך — און צו דער מיליץ האט מען אויסגעקליבן 20 יונגעלייט, ווי בענעק שטראוס, הערש גרינשטיין, שמעון קאניגעל, זישע ליפשיץ, סעווער קירשבאום און אנדערע. גלייכצייטיק האט דער ארטסקאמענדאנט פארארדנט, אז אויף יעדן יידישן הויז זאל מען אריסהענגען א מגן־דוד. אין דער זעלבער צייט האט מען געשאפן א נייע שטאט־פארוואלטונג. אלס בירגערמייסטער האבן די דייטשן געשטעלט דעם אוקראינישן לערער קמעטיק און אלס סטאראסטע א געוויסן פאסלאווסקי, וועלכער האט זיך שפעטער אריסגעוויזן אלס א גרויסער צורר היהודים.

דעם פינפטן טאג נאך דעם אריינקומען פון די דייטשן האבן די יאוע־
רעווער יידן אדורכגעלעבט די ערשטע טראגדיע. דער אוקראינישער שטאט־
ראט האט צוזאמענגעשטעלט א ליסטע פון 150 יידן, וועלכע האבן געזאלט
באלד ליקווידירט ווערן. די אוקראינער, וועלכע האבן די ליסטע צוזאמען־
געשטעלט האבן אויסגעקליבן אזעלכע יידן, צו וועלכע זיי האבן געהאט א
פערזענליכן האס אדער א נקמה־געפיל. די ליסטע, וועלכע איז געווען אונ־
טערגעשריבן פונ'ם סטאראסטע פאסלאווסקי, האט מען געפונען אינ'ם ארכיוו
פונ'ם יאוערעווער שטאט־ראט נאכ'ן באפרייען פון יאוערעוו דורך דער
רויטער ארמיי. דערווייל האבן די דייטשן פון דער ליסטע גענומען 12 יידן:
דעם אינזשעניר קירשבוים, פישל אדלער, משה'לע שטראסבערג, יצחק
שווארץ, משה בויער, מוניע זיילער, יצחק קרייביק, מאיר ראץ, מאיר גער־
סטענפעלד, שלאף, משה פאמעראנץ און משה זויערבערון. די 12 יידן האט מען
גענומען כלומר'שט אויף ארבעט. די יאוערעווער יידן זיינען מיט דעם ענין
געווען זייער צערודערט, זיי האבן פארויסגעזען א אומגליק. לויט דער ליסטע
האבן די דייטשן געזוכט אויך אנדערע יידן, אבער דערווייל האט מען מער
נישט געפונען. די אויסגעווייטלטע גרופע האט מען אויפגעלאדן אויף אן אויטא
און אוועקגעפירט אין וואלד ארײן אויף דער קורעווקע ביים וועג, וואס פירט
קיין ברוכנאל, און דארט האט מען זיי פארפיניגט צום טויט. דעם ארעסט פון
דער גרופע ווי אויך די עקזעקוציע האבן דורכגעפירט עטליכע געסטאפא־
לייט וועלכע זיינען צופעליק דורכגעפארן דורך יאוערעוו. ס'איז כאראקטע־
ריסטיש אז זיי האבן גערעדט פויליש. די יאוערעווער יידן האבן א לאנגע צייט
נישט געוואוסט וואס ס'איז געשען מיט די 12. זייערע קרובים האבן זיי עזוכט
אומעטום ביז מען האט נאך 5 וואכן, זייערע קערפערס געפונען אין וואלד,
אונטער א בארג זאמד. דער „יודענראט", ווי מ'האט איצט געפונען דעם יידישן
קאמיטע, האט שפעטער אויסגעפועלט ביים ארטסקאמענדאנט האלוב, מ'זאל
די פארפיניגטע ערלויבן צו באערדיקן אין באזונדערע קברים. מ'האט אפילו
פארבארייט פאר אלע באזונדער אן ארון. אין דער אנווועזנהייט פון דייטשן
און קרובים פון די דערמארדעטע, האט מען זיי ארויסגענומען פונ'ם ברודער־
קבר, אין וועלכן א חוץ די יידן האט מען געפונען 2 סאוויעטישע זעלנער,
וועלכע האבן בשעתו נישט געקענט אנטלויפן פון יאוערעוו. די פארפיניגטע
זיינען געלעגן נאקעטע, אין אומנאטירליכע פאזיציעס. די פיס ביי אלע זיינען
געווען געבונדן מיט דראט . . .

באלד נאכ'ן שאפן פונ'ם יודענראט האט ער זיך באזעצט אין טעללערס
הויז אין מארק. א יעדן טאג 6 א זייגער אין דער פרי, פלעגן דא ווארטן 400
יידישע ארבעטער, וועלכע מ'האט פארטיילט, לויט'ן פארלאנג פון דער
דייטשער אדמיניסטראציע, צו פארשידענע ארבעט: רייניקן די שטעטישע
אבארטן, קערן די גאסן, האקן שטיינער און אנדערע וועג־ארבעטן. די שווער־

סטע און געפערליכסטע אַרבעט איז געווען דאָס קלויבן און זאַמלען אויף די פעלדער דאָס קריגס־מאַטעריאַל און קריגס־מאַשינען. אין דאָרף וואולקאָ־ראַסנאָווסקאָ, 8 קילאָמעטער פון יאַוואָראָוו. אויף דעם וועג קיין קראַקאָוויץ, זענען געשטאַנען באַראַקן, וועלכע די סאָוויעטן האָבן אויפגעבויט. דאָ האָבן די דייטשן געזאַמלט אַמוניציע, צעבראָכענע מאַשינען און פאַרשידענע מילי־טעריש מכשירים, וועלכע זענען געבליבן אויף די אַרומיקע פעלדער נאָך די קאַמפן ביי יאַוועראָוו. אַ יעדן טאָג האָט מען אַהער געשיקט 120 יידישע ארבעטער, וועלכע האָבן אונטער דער אָנפירונג פון 1 געסטאַפאָוויץ, געקליבן אויף די פעלדער קעסטלעך מיט אַמוניציע, טיילן פון מאַשינען אַ. אַז. וו. שוועריע קאַסטענס מיט נאָך נישט אויפגעריסענע גראַנאַטן האָט געמוזט אויפ־הויבן איין מאָן. די אַרבעט ביי דער אַמוניציע האָט געדויערט 12 שעה אַ טאָג אָן אָפרוה, און אָן עסן. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע, איבערדעם פלעגן אָנפאַנגס נישט אַלע 120 קומען צו דער אַרבעט. אין אַזעלכע פאַלן איז דער אַרבעטס־פירער אַריינגעפאָרן אין שטאָט, אַרומגעגאַנגען אין די יידישע שטובן און פון דאָרט אַרויסגעשלעפט וועמען ער האָט געטראָפן, אַלטע און קראַנקע, געשלאָגן זיי ביז זיי האָבן פאַרלוירן דאָס באַוואוסטזיין און דאָן זיי אַבגעפירט קיין וואולקאָ ־ראַסנאָווסקאָ. אַלס שטראָף פלעגט ער דאָן האַלטן די גאַנצע אַרבעטס־בריגאַדע 3 ביז 4 טעג ביי דער אַרבעט אָן אָברוה.

אין יענער צייט האָט מען אין לאָגער, וואו די דייטשן האָבן געהאַלטן סאָוויעטישע געפאַנגענע, אין וואַלד, ביי דער אַזוי גערופענער היצלווקע אָנגעהויבן פאַרשידענע בויי־אַרבעטן. דאָ זענען געשטאַנען קאָזאַרמעס, וועלכע די סאָוויעטן האָבן נאָך אין יאָר 1940 אויפגעבויט. אין די קאָזאַרמעס האָבן די דייטשן געשאָפן אַ לאָגער פאַר געפאַנגענע. אַהער פלעגט מען אַ יעדן טאָג שיקן 60 יידישע ארבעטער אונטער דער אָנפירונג פון דייטשע זעלנער. די ערשטע אָנפירער זיינען געווען: סאָקסענמאַיער און קורט אַדלער, דייטשן, וועלכע האָבן זיך גוט און מענשלעך באַגאַנגען מיט די יידישע אַרבעטער. אינספּעקטאָר פון די בויי־אַרבעטן איז געווען אַ געוויסער העררמאַן, וועלכער פלעגט די אַרבעטער פּייניקן, שרייען און פאַרלאַנגען שטענדיקע אַרבעט אָן אָברוה. אים האָט מען אויך געקענט שטילן מיט מתנות. די יידן, וועלכע האָבן דאָ געאַרבעט האָבן באַקומען באזונדערע לעגיטימאַציעס און האָבן זיך געפילט זיכער, ווייל מ'האָט זיי נישט געכאַפט צו אָנדערע אַרבעטן. יידישע פאַכלייט האָבן דאָ באַקומען געצאָלט 1 זלאָטי אַ שעה, אַ חוץ דעם אַ ברויט אויף אַ וואָך. אַלס פאַרטרעטער פון'ם ארבעטס־פירער איז געשטעלט געווארן אינזשעניר ישראל מאַנבער, אַלס בוכהאַלטער שאול שווארץ, טעכניקער סטעפאַן אפטער, טישלערס: טיגער, מרדכי מאנבער און שטיינבאַך. מאַגאַזינער: מ. זינגער, גלע־זער: טיגער. אַלס געווינלעכע ארבעטער זיינען דאָ געווען באַשעפטיגט צווישן אָנדערע: ראַץ, דיאַמאַנט, וועסט, מאַניע מאַנבער, איציע פיין, ש. בראָך, יאָסעל

לעבערפעלד. די בוי־אַרבעטן האָבן געדויערט ביז סעפטעמבער 1942. די סאָוויעטישע געפאַנגענע האָט מען פון אַנהויב באַהאַנדלט שרעקליך. מ'פלעגט זיי נישט געבן קיין עסן און מערדעריש שלאָגן, אַזוי אַז טעגלעך האָט מען פון לאַגער אַרויסגעפירט ביז 10 טויטע. די יידישע ארבעטער האָבן אויף פאַר־שידענע אופנים און מיט פאַרשידענע מיטלען געפּראָווט זיי צו העלפן. (אַרכיוו פון דער וואָיעוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע נומער 1005).

א חוץ די קאָנטיגענטן פון לעבעדיקער אַרבעטער־קראָפט האָבן די דייטשן באַלד נאָכ'ן אַרייַנקומען קיין יאוועראוו פאַרלאָנגט פון די יידן פאַרשידענע קאָנטריבוציעס. אַיעדן טאָג האָבן זיי פאַרלאָנגט עפעס אנדערש: געלד, גאָלד, פוטער־סחורה, לעדער, קאָוועס, טיי, ווייַן, ספירט א. אז. וו. נאָך יואל פוס איז משה קאָהאַנע געוואָרן לייטער פונ'ם יודנראַט. דער יודנראַט ווי אויך די יידישע מיליץ האָבן געטון אַלעס בכדי אויסצופירן אַיעדן דייטשן פאַרלאָנג. וועגן, למשל, מ'האָט נישט אויפגעזאַמלט די פארלאָנגטע צאָל לעדער, האָט דער יידנראַט,מיט הילף פון דער יידישער מיליץ אַרעסטירט די יעניקע, וועלכע ער האָט חושד געווען אַז זיי האָבן סחורה און זיי מיט פאַרשידענע מיטלען געצוואונגען אַבצוגעבן די פאַרלאָנגטע צאָל לעדער . . .

איינמאָל האָט דער אַרטסקאָמענדאַנט האָלוב פאַרלאָנגט פונ'ם יידנראַט א אומגעוויינלעך גרויסע צאָל ווייַן און בראַנפן, וועלכע האָט געזאָלט ווערן צוגעשטעלט דעם צווייטן טאָג. די יידן האָבן נישט געקענט צושטעלן דעם ווייַן, ווייל ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז ס'איז אומעמגלעך אים אין יאוועראוו צונויפצוזאַמלען, און מ'האָט דעם צווייטן טאָג צוגעשטעלט דאָס וואָס מ'האָט געהאַט. דאָן האָט דער צעווילדעוועטער סלאָוואָק געלאָזט ברענגען דעם גאַנצן יידנראַט און אויסגעקליבן 3 ערוב'ניקעס: יהושע מרגליות, שלמה שטראָסבערג און אהרון ליטמאַן. ער האָט זיי געהייסן אַבפירן אין תפיסה און אַנגעזאָגט דעם יידנראַט, אַז אויב ביז מאָרגן 6 א זייגער אָוונט וועט דער ווייַן נישט ווערן צוגעשטעלט, וועלן די 3 יידן דערשאָסן ווערן. דעם צווייטן טאָג, 5 א זייגער, האָט האָלוב געהייסן אַרויספירן די דריי יידן זיי זאָלן פאַר זיך גראָבן א קבר. גלייכצייטיג האָבן די יאוועראוועור יידן און בפרט די פאַר־צווייפלטע פרויען פון די ערוב'ניקעס אויף פאַרשידענע אופנים געזאַמלט ווייַן און בראַנפן צאָלנדיק די אוקראינער און פאָליאַקן גרויסע סומעס פאַר'ן קלענסטן ביסל געטראַנק. מ'האָט אַלעס געטון כדי צו ראַטעווען די דריי יידן; מ'האָט דאָך נישט געקאָנט דערלאָזן אַז זיי זאָלן דערשאָסן ווערן. . . מ'האָט אויך צוגעגרייט רייכע מתנות פאַר האָלוב'ס ווייב, און ס'איז די יידן קוים געלונגען דעם אַרטסקאָמענדאַנט ווייַך צו מאַכן. האָלוב האָט סוף־כל־סוף

באוויליגט די ערוב'ניקעס צו באפרייען. זיי זענען ארויס פון תפיסה צע־שלאגענע און צעבלוטיגטע.

(ארכיוו פון דער וואיעוואדישער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע נומער 897).

איעדן טאג האבן די דייטשן פארלאנגט פון די יידן נייע קאנטריבוציעס. נאך די חפצים און סחורות וועלכע מ'האט געקאנט צוזאמענענעמען אין יא־וועריעו, האבן זיי פארלאנגט דיוואנעס און סערוויסן ווי אויך אנדערע זאכן, וועלכע מ'האט אין שטאט נישט געקאנט באקומען. אין אזעלכע פאלן פלעגט דער יידנראט ארויסשיקן זיינע מענשן קיין לעמבערג און פאר גאלד, וועלכעס מ'האט ביי די יאוועריעווער יידן צוזאמענגענומען האט מען אין לעמבערג געקויפט די „באשטעלטע" זאכן און אזוי ארום האט מען די קאנטריבוציע געקאנט צושטעלן. דאס יאוועריעווער יידנטום האט געשטרעבט מיט אלע מיטלען און כוחות אנטקעגן צו קומען אלע דייטשע פארלאנגען, ווייל עס האט גאדענקט אן דער טראגעדיע פון די יידן פון מאגערעוו, וועלכע, נישט קאנענ־דיק צושטעלן די קאנטריבוציע, וואס די דייטשן האבן אויף זיי ארויפגעלייגט, זענען זיי אויפגעלאדן געוואָרן אויף א צוג און אוועקגעפירט געוואָרן קיין בעלזעץ.

וועז משה קאהאנע האט נישט געהעריק אויסגעפירט זיינע אויפגאבן אלס פארזיצער פונ'ם יידנראט, וועלכע די דייטשע אדמיניסטראציע האט אויף אים ארויפגעלייגט, האט דער לאנדסקאמיסאר שטייער אים ארעסטירט און אויף זיין ארט געשטעלט סנדר בלום.

די קאנטריבוציעס האבן פון יאוועריעווער יידן גענומען פארשידענע ייטשן, וועו ס'האט נאר געוואלט. א יעדער דייטש האט אין יידנראט געמאכט „באשטעלונגען". פרעמדע געסטאפא־לייט ווי אויך „אייגענע" האבן גערישן די הויט פון די יידן. אזא אפטער גאסט איז געווען אין יידנראט א געוויסער לייבמאיער. ער, ווי אויך אנדערע האבן ביי יעדערער געלעגענהייט געקאטעווועט און געפיניקט די יידן, מיט א ספעציעלער בעסטיאלישקייט האבן זיך אויס־געצייכנט די געסטאפאווצעס וואלף, יענקע און נויצע. די פאליציי־שעה איז פאר די יידן אין יאוועריעו געווען 6 א זייגער פארנאכט. וואלף האט מיט א אומגעוועלכן סאדיזם געשלאגן, געפיניקט און געשאסן די יידן, וועלכע ער האט ספעציעל געזוכט נאך דער פאליציי־שעה. אויך יענקע האט מיט א אוממענשלעכער צופרידנהייט געפיניקט אלטע און קינדער. די יאוועריעווער ווי אויך פרעמדע אוקראינער האבן מיט פארגעניגן צוגעהאלפן די דייטשן, די זעלבע אוקראינער, וועלכע האבן ביז ערשט נישט לאנג בשלום געלעבט מיט זייערע יידישע שכנים און חברים און געהאט מיט זיי בשותפות'דיקע פאראינטערעסירונגען, האבן איצט, וועז דער יידישער איז געווען שוצלאז, ארויס־

געווינן זייער אמת'ן פרצוף. זיי האבן געהאלפן די דייטשן אין פארשידענע אבלאוועס און אקציעס געגן יידן, גערעבעוועט יידישע פארמעגנס, געפיניקט און געמסרט יידן, וועלכע האבן געארבעט ביי די סאוויעטן, אדער אן א פארוואס. זיי האבן ארעסטירט יידן און איינגעזעצט זיי אין די תפיסה, וועלכע איז דאמאלס געווען אין הויז פון דער אמאליגער „ראדא פאוויאטאווא" אויף דער „סאקול" גאס. דא פלעגט מען „פארהערן" די ארעסטירטע יידן. אר. קראינישע מיליציאנטן (ווי באזילעוויטש, הארניאק, גלאוואַ און ברינדאס) האבן דעם „פארהער" אדורכגעפירט אויף אזא אופן: זיי פלעגן צולייגן דעם רעוואלווער כלומר'שט צום קאפ אדער צו די שלעפן פון דעם פארהערטן און שיסן אין לופט, הנאה האבנדיק פון דעם טויט־שרעק פונ'ם קרבן. דאן האבן זיי געשטעלט פאלגענדיקע, אדער ענלעכע פראגן: „ווער האט געארבייט אין דער נ.ק.וו.ד. (רוסישע געהיים־פאליציי)? ווער איז געווען פעטלורא? ווער האט אים דערמארדעט?" די „פארהערטע" האט מען דערביי געשלאגן מכות רצח, און זיי געפיניקט אויף א ראפינירטן אופן. געשלאגן האבן דעם יידן מיליציאנטן, ווי אויך די ארעסטירטע אוקראינער.

דעם ארעסטירטן פיינזינגער האבן די אוקראינער מיט כח געפפנט דאס מויל און אים אריינגעגאסן צוואה. די אוקראינישע ארעסטירטע פלעגן אבטוין זייערע יידישע חברים געברענטע צרות. וועז די געפיניקטע יידן האבן אין די קאמערן געשריגן, זיינען די אוקראינישע מיליציאנטן אריינגעלאפן און געפרעגט פארוואס די יידן שרייען, די יידן האבן זיך פארקלאגט אז די אוקראינישע חברים שלאגן זיי. די מיליציאנטן האבן אלס ענטפער אנגעהויבן די יידן שלאגן אויפסניי און דערביי געפרעגט: „אפשר שלאגן מיר אייך אויך?"

(ארכיוו פון דער וואיוואדישער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע נומער 892).

האַרבסט 1941, וועז דער פראנט האט זיך איבערגעזרוקט מער אויף מזרח, האבן זיך די אלגעמיינע פארהעלטענישן אין שטאט סטאביליזירט. אלע אקציעס, אבלאוועס, פארארדנונגען און קאנטריבוציעס זיינען איצט אדורכגעפירט געווארן פלאנמעסיג און נישט ווי ביז איצט, ספאנטאן. די דייטשע פארלאנגען האבן זיך איעדן טאג אנגעהויבן מערן. די יידן, מאראליש דערשלאגענע, באריבט פון אלעמען, וואס זיי האבן באזיצט, זיינען ארומגענאנגען ווי שטנ'ס אין א כסדר'דיקער טויט־שרעק, נישט וויסנדיק וואס מארגן קען מיט זיי פארקומען.

אין א פסח־טאג אינ'ם 1942 יאר איז קיין יאוועראוו אראבגעקומען דער לאנדסקאמיסאר שטייער. ער האט געוואוינט און אמטירט אין גרודעק יאגיע־לאנסקי. ער האט זיך בלוטיק פארשריבן מיט זיין סאדיזם און חיה'שקייט אין זכרון פון די יידן פון יאוואראוו, גריידינג, קראקאוויץ און יאנעוו. פון זיין

נעסט אין גריידינג פלעגט דער היטלעריסטישער סאָטראָפ אַרויספֿאָרן אין די שכנה'סדיקע שטעטלעך און אַ יעדעס מאָל מיט אַן אַנדערן יידישן „פּראָגראָם". ער האָט דאָס באַלייגט די יידן מיט די טרויעריג באַרימטע וואָכן קאָנטריבוצ־יעס, פון וועלכע אַיעדע האָט שוין געזאָלט זיין די לעצטע, און וועלכע איז געווען גרעסער ווי די פֿאָריגע. דער אויסגעשראָקענער יידנראָט האָט געפּירט אַ פֿאַליטיק פון נישט אַנטקעגן שטעלן זיך און פון דערפֿילן אַיעדן דייטשן פֿאַרלאַנג. דער יידנראָט האָט דאָן אָפּגעלירט צו די יידן, און וען דאָס האָט נישט געהאָלפֿן האָט ער די יידן געדראָהט. דער פֿאַרזיצער פון'ם יידנראָט סענדער בלום איז געווען אַן ערליכער, אָבער אַ שוואַכער מענש. זיין שוואַכקייט פֿלעגן אויסנוצן שלמה הענער מיט'ן זון מונדעק הענער און יעקב ווינטער, וועלכע האָבן פֿאַקטיש אָנגעפּירט מיט'ן יידישן לעבן אין יאָוועריעו. דוד באַדיאַן, וועלכער האָט שפּעטער אַזאַ טרויעריקע ראָלע אָפּגעשפּילט אין יאָ־ווערעו. — איז נאָך דאָמאָלס געווען אַ געווייַנלעכער מיליציאָנער. די גוואַלד־טאַטן און מיסבריכן לגבי די דערשלאָגענע יידן מצד די אויבנדעמאָנטע און אַנדערע מיטגלידער פון'ם יידנראָט ווי אויך פון דער יידישער מיליץ זיינען געווען אַן אַ מאָס. זיי האָבן אויף די יידן זיך אָבגעשלאָגן דאָס, וואָס זיי האָבן אַליין געהאָט אויסצושטיין פון דער דייטשער אַדמיניסטראַציע.

דער לאָנדסקאָמיסאָר שטייער פלעגט אַריינפֿאַלן צום יידנראָט, זידלען און שלאָגן די אָנווועזנדע. ער האָט געפֿיניקט און געשלאָגן אַיעדן, ביי יעדע געלעגנהייט און אָן אַ פֿאַרוואָס. ער פלעגט אויך אומפֿאַרהאָפּט אַריינפֿאַלן אין יידישע שטובן, איבערקערן די כלים מיט'ן עסן, צעברעכן די אייניריכטונג, שלאָגן. מיט אַ באַזונדערער הנאה פלעגט ער דערנידריקן מיידלאַך. ער האָט אַ מאָל צעקאָטעוועט די אומשולדיקע עדא ליפשיץ. אַן אַנדערש מאָל איז ער אַריין אין די וואוינונג פון אַ פֿאַלקע ציפער, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט אַ ייִד דאָלעק גוטמאַן. ער האָט איר געהייסן אויסטון, איר געטראָטן אויף די פּינגער, געשלאָגן און געפּיניקט. ער האָט געשלאָגן פרויען ביז צום בלוט און ווינטער פלעגט ער זיי אַרויסטרייבן נאַקעט אויפן פראָסט. ער האָט אַמאָל אַרעסטירט דעם פֿאַרזיצער פון'ם יידנראָט, סענדאָר בלום און אים אינגעזעצט אין גריידינג, פֿאַר נישט צושטעלן צו דער צייט איינע פון די אומציליקע קאָנטריבוציעס. ער האָט זיך געקאָכט און געשריגן: „איך וועלדע אייך שלאָכטן!" נאָך לאַנגע באַמיאונגען וועלכע האָבן אָפּגעקאָסט אַסך געלד און אַנדערע מתנות, האָט ער אים באַפרייט.

(אַרכיוו פון דער וואַיעוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע נומער 1005).

אָט אַ דער לאָנדסקאָמיסאָר שטייער, קומענדיק פּסח 1942 קיין יאָוועריעו, האָט געהייסן רופן סענדאָר בלום און אים מיטגענומען אויפ'ן יידישן בית עולם. דאָ האָט ער אים געגעבן געוויע אינסטרוקציעס וועגן דעם צענעמען די

מצבות און דענקמעלער און וועגן דעם אויסגלייכן און פאראקערן דעם בית־עולם .די מצבת האבן געזאלט ווערן ארויסגעטראגן און געלייגט אויף שטאפלען. די גאנצע ארבעט — האט באפוילן שטייער — האט געזאלט זיין געמאכט ביז 2 וואכן. נאכ'ן געבן פון די אינסטרוקציעס איז שטייער צוריקגעפארן אין שטאט אריין און בלומ'ען באפוילן באלד צו אים צו קומען. בלום איז גיך נאכגעלאפן ווארטנדיק אין פארהויז פון שטייערס אמט אויף אן אוידינץ, האט בלום געקראגן א הארץ־שלאג און אויפ'ן ארט געשטארבן. דער טויט פון סענדאר בלום האט אויף די יאוואראוועד יידן געמאכט א דערשיטערנדן רישם. זיין פאסטן אלס פארזיצער פונ'ם יידנראט האט ער פארשטאנען אלס א געזעלשאפטלעכע פליכט און כסדר געטראכט ווי אזוי צו העלפן די יידן אן זיי, דעם שווערן גורל צו פארלייכטערן. ער פלעגט א יעדן סכסוך געריכט צו דער־ליידיקן און א יעדע דייטשע פארארדנונג האט ער געטראכט אזוי אדורכ־צופירן, אז ס'זאל וואס ווייניקער באריהרן דעם יאווערעווער יד. מיט זיין טעטיקייט האט ער זיך אזוי ארום דערווארבן ליבע און דרך־ארץ ביים אומ־גליקלעכן יאווערעווער יידנטום.

אלס בלום'ס שטעלפארטרעטער איז א קורצע צייט געווען לייזער ווימער, ער איז געווען א גוטער מענש. אין דער צייט פון אלגעמיינער קאטא־סטראפע און גרויסער פארדארבענקייט, האט ער ווי נאר מעגליך איעדן גע־האלפן. ער האט געדענקט אן איעדן נויטבאדערפטיקן, וועלכן ער האט געהאלפן מאטעריעל אדער מיט שתדלנות. אבער שטייער, אן אומצופריעדענער מיט דער ארבעט פון די ביזאיצטיקע פארזיצערס פונ'ם יידנראט האט געשטעלט אן דער שפיץ פונ'ם יידנראט זיין ליבלינג דוד באדיאן. ער האט געדינט געטריי זיינע דייטשע בעלי־בתים. ער האט געהאלפן די דייטשן אין זייער ארבעט ביים פארטיליקן און דערנידריקן די יאווערעווער יידן. שטייער, א צופרי־דענער, האט געזאגט, אז באדיאן איז אים ליבער ווי באטשינסקי, דער או־קראינישער בירגערמייסטער פון יאוואראוו.

(ארכיוו פון דער וואיעוואדישער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע נומער 1005).

אלס וויצע פארזיצער פונ'ם יידנראט, און גלייכצייטיק קאמענדאנט פון דער יידישער מיליץ, וועלכע איז רעארגאניזירט געווארן אן האט איצט געהאט דעם נאמען א. ד. (ארדנונגס־דינסט), איז געווארן בוזיע האן, פון וועלכן די יידן האבן אויך געהאט גענוג צרות אויסצושטיין.

דעם צווייטן טאג נאך בלומ'ס טויט האט מען צונויפגעטריבן א גרויסע צאל יידן, אלטע לייט, פרויען און קינדער צו דער ארבעט ביים ארויסציען די מצבות אויף דעם בית־עולם. די ארבעט איז געפירט געווארן מיט א מער־דערישער שנעלקייט. אנגעפירט מיט דער ארבעט האבן יידן אליין. די ארויס־געצויגענע מצבות האט מען געלייגט אויף שטאפלען אויסער דעם צוים פון

בית־עולם. די ארבעט האט אבער געדויערט 2 חדשים. מ'האט דעם בית־עולם אויסגעגלייכט און פאראקערט און מיט די מצבות האט מען אויסגעפלאסטערט א טייל גאסן פון שטאט. . .

ביים יידנראט איז דאמאלס טעטיק געווען אן ארבעטס־אמט. דער רעפערענט פון דעם אמט א געוויסער שווייג, א לערער פון זלאטשעוו האט איבערגעלאזט א טרויעריקן אנדענק. ער האט אכזריות'דיק אויסגענוצט איעדע געלעגנהייט בכדי ארויסצושיקן די אומבאהאלפענע, קראנקע און ארעמע יידן צו דער ארבעט און די ארבעטס לאגערן.

יידן האבן זיך נישט געטארט וויזן אויפ'ן מארק ווי אויך אויף די הויפט־גאסן (מיצקיעוויטשא, אלעקסאנדראוויטשא און קראקאוויעצקא), וועלכע די דייטשן האבן אנגערופן „פארמארשטראסע". די יידן, וועלכע האבן געוואוינט אין מארק ווי אויך אין די דערמאנטע גאסן האט מען ארויסגעטריבן אין אנדערע שטאטיילן, און בשעת דעם ארויסטרייבן האבן די דייטשן און אוקראינער אדורכגעפירט א פאגראם לויט'ן באקאנטן שטייגער.

די יידן האבן דאס אלעס געליטן שטיל און געדולדיק. זיי פלעגן זיך טרייסטן מיט פארשידענע אויסגעטראכטע ידיעות און מעשיות. מ'פלעגט זיך דערציילן פארשידענע נייעס פון דער גאנצער וועלט, וועלכע האבן געזאלט באווייזן אז די הילף איז שוין נאענט. די שוידערליכע וויר־קלעכקייט האט אבער נישט באראטיקט דעם אפטימיזם. דאמאלס האט אנגעהויבן אין שטאט הערשן די מכה פון הונגער. די סיבה פונ'ם הונגער איז קודם־כל געווען דאס, וואס יידן האבן נישט געקאנט פארדינען, ווי אויך די אוממעגלעכקייט פון באקומען שפייז. וויר ס'האט נישט געהאט קיין געלד אדער זאכן צום אויסטוישען איז געווען ווי פארארטיילט צום הונגער־טויט. כמעט ביים גאנצן יאוארוער יידנטום האט זיך אלעס אויסגעשפט. נאר געציילטע יחידים האבן געהאט געווייסע מיטלען צום לעבן, זיי האבן אבער גוט באהאלטן זייערע נעבעכדיקע רייכטומער פאר די וואלפישע אויגן פון דער יידנראט חברה, וועלכע האט ווי שפיר הונט געזוכט און ענגישטערט וועלכן ייד מ'קאן נאך עפעס צונעמען פאר די דייטשן וועגן, און פארשטענדלעך, פאר זיך. איעדן טאג איז געווען מער אזעלכע, וואס האבן שוין גארניט געהאט. עס זיינען געשוואלן געוואָרן פאר הונגער יידן ערשט ניט לאנג רייכע און זאטע. זיי האבן נאך א פאר טאג געשראקן זייערע שכנים מיט זייער מגושם'דיקן אויסזען און מיט אויגן, וועלכע האבן אויסגעדריקט אזויפעל צער און יאוש. . .

יידן האבן זיך געשפייזט מיט גראז; קלייען האט מען געהאלטן פאר א לוקסוס. די גליקליכע, וועלכע האבן נאך געהאט א נייעם אנצוג, האבן געקאנט אים אויסטוישן ביי די רייכע אוקראינער פאר א פאר קארטאפל. מענשן, וועלכע זיינען נאך נעכטן ארומגעגאנגען געשוואלן, פלעגן פלוצים

פאַרשוואונדן. זיי האָבן זיך נישט געקאָנט דערוואַרטן אויף אַ נס . . . זיי זענען מאַסנווייז געשטאַרבן מיט אַ שרעקלעכן הונגער־טויט.

דער הונגער האָט אָבער נישט באַפרייט די יידן פון דער שווערער אַרבעט. זיי האָבן גענומזט, ווי פריער, אויסהאַקן וואַלד, פירן האָלץ, האַקן שטיינער, לייגן ווענ, און איבערלאָדן שווערע קאַסטענס אויף דער באַן־סטאַנציע. די דייטשן, ווי אויך דער יידנראַט האָט די אַרבעטנדיקע כמעט קיין שום הילף אין עסנוואַרג נישט געגעבן. דער יידנראַט האָט אפילו אַ געהאָט מיטלען, פאַר די אַרבעטנדיקע און הונגעריקע יידן. וועגן דעם זאָגט עדות אַ בריוו צום קראַקאָווער י. או. ש. („יידישע אונטערשטיצונג שטעלע"), גע־שריבן פון דער יאַווערעווער געזעלשאַפט פאַר זעלבסט־הילף דעם 4 יולי 1942. דער בריף מאָלט גלייכצייטיק די אַלגעמיינע יידישע לאָגע אין יאַווערעוו:

„ענטפערנדיק אויף אייער בריף פונ'ם 29־טן יוני 1942 נ'
ווילן מיר פאַר אַלעמען אייך באַקענען מיט'ן פאַקטישן צושטאַנד, אין וועלכן ס'געפינט זיך דאָס היגע יידנטום.

די שטאָט האָט געהאָט 2500 יידן. פון דער צאָל געפינען זיך 400 מענער אין די לאָגערס. אין די לעצטע טעג זענען צוגעקומען פון דער אומגעגענד 350 אויסגעוויזענע יידן, בעטלערס. די היגע יידן זיינען אינגאַנצן ערשעפט און פאַראַרעמט. מיר פירן אַ קיך פאַר די אַרעמסטע. ליידער רייכן אונזערע פאָנדן נישט זיי צו באַשפייזן. מיר האָבן אפילו באקומען 2000 זל. פונ'ם פרעזידיום, אָבער די קאָסטן פון איין מיטאָג פאַר 300 פערזאָן באַטרעפען 500 זל. (אויף איין פאַרציע זופ—125 גר. קאַרטאָפל. 30 גר. גרויפן און 1 גר. פעטן). מיר מוזן אַלע פראַדוקטן קויפן פאַר טייערע פרייזן אויפ'ן שוואַרצן מאַרק. 85% פון דער יידישער באַפעלקערונג וואָלט באַדאַרפט געניסן פון אונזער הילף, ווייל טאָג־טעגליך פאַרצייכנען מיר פאַלן פון הונגער־טויט. ליידער שטויסן זיך אונזערע באַמיאונגען אָן אויף אַ געלד־מאַנגעל, ווייל די אַלגעמיינע סומע פון דער זעלבסט־באשטייערונג פון אונזער גזעזלשאַפט, ווי אויך פון דער גמיינדע, דערגרייכט 400 זל. אַ וואָך.

אין אַזעלכע באַדינגונגען זיינען מיר אומבאַהאָלפן. מיר שטרעבן אָפצוהיטן לכל הפחות די קינדער פון אַ הונגער־טויט. מיר זיינען גע־צוואונגען אייך צו בעטן אונז צוצישיקן ווי אַמשנעלסטן אַ מאַטעריעלע הילף . . . .""

". . . ביז איצט האָבן מיר נישט קיין קינדער־היים. מיר פון אונזער זייט וועלן אָנווענדן אַלעס מעגלעכע אזא קינדער־היים צו אַרגאַניזירן. מיר האָבן אפילו אַנטשפרעכנדיקע קרעפטן זי צו פירן, נאָר מיר האָבן שוועריקייטן מיט'ן אָנערקענען די מענשן וועלכע זיינען ביי אונז באַ־

שעפטיקט דורך דעם היגן (דייטשן) אַרבעטס־אַמט. מיר בעטן אייך העפלעך אונז צו שיקן אַנווייזונגען אין דער אַנגעלעגנהייט." אונטער־געשריבענע: פאַרזיצער: ב. האַן, סעקרעטאַר: ש. שוואַרץ.

(אַרכיוו פון י. א. ש. אין דער וואַיוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע, באנד „יאַווערעוו").

די אוקראינער האָבן זיך אין יענער צייט באַצויגן צו די יידן גלייכגילטיק, קאַלט און בכלל נעגאַטיוו. דאַגעגן די פוילישע באַפעלקערונג האָט זיך צו די יידן באַצויגן פריינדלעך. ס'זענען אין יאַווערעוו אויך געווען פאַלקס־דייטשן, וועלכע זיינען נישט אויפגעטרעטן געגן יידן אַ חוץ איינעם אַ שוסטער געלע, וועלכער האָט ביי איעדער געלעגנהייט מיטגעהאָלפן אין אַלע אַנטי־יידישע אַקציעס.

קאפיטל 3

איז דער תקופה 1942־1941 זיינען אין יאוועראו פארגעקומען דריי אזוי גערופענע „לאגער אקציעס". די ערשטע איז פארגעקומען אין חודש נאוועמבער 1941. דער דייטשער ארבעטס אמט האט דאמאלס פארלאנגט פונם יידנראט 200 געזונטע יידן ארויסצושיקן אין די ארבעטס לאגערן. די דערשראקענע יידן האבן זיך אויסבאהאלטן ווי עמעץ האט נאר געקאנט און מיט אלע מיטלען געשטרעבט אויסצומיידן דאס אומגליק. קיין יאוועראו אלס „יודענשטאדט" האבן געהערט די יידן פון קראקאוויץ, וויעלקיע אטשי און פון אלע אנדערע ארומיקע שטעטלעך און דערפער. דער יאורעוועור יידנראט, נישט קאנענדיג צוזאמענשטעלן די גרופע פון 200 מאן אין יאוואראוו גופה, איז ארויס אין די ארומיקע ישובים און מיט דער הילף פון דער אוקראיניישער מיליץ ווי אויך פון דער יידישער א. ד. (ארדנונגס דינסט) האט ער דארט ארעסטירט די יידן. ביז 2 טעג האט מען צוזאמענגעשטעלט א גרופע פון 200 מענער, פעאיקע צו ארבעט און מ'האט זיי אוועקגעשיקט אין די ארבעטס־לאגערן קיין ווייניק ביי לעמבערג און קיין יאקטאראוו ביי זלאטשעוו. נאך דער אקציע האבן די יידן געפרואווט צוריקצוקומען צו דעם געווייגלעכן לעבנס־שטייגער. יידישע בריגאדעס זיינען ווידער געגאנגען צו זייערע טאגטעגלעכע ארבעט. דער הונגער האט געהערשט ווי פריער און ארויסגעריסן ווי פריער נייע קרבנות. קיין הילף און קיין רעטונג האט מען נישט געזען פון ערגעץ נישט.

פלוצים אין חודש יענער 1942 איז אויף דעם שטעטל געפאלן א נייע אומגליק. דאס מאל האט דער דייטשער ארבעטס־אמט (וועלכער האט אמטירט אין ד"ר שנאפפערס הויז) פארלאנגט פונם יידנראט 300 געזונטע מענשן פאר די ארבעטס לאגערן. די יידן האבן זיך אויסבאהאלטן, אזוי ווי ביי דער ערשטער אקציע און געפרואווט זיך מיט אלע מעגלעכקייטן ארויסצודרייען פון דער צרה. ס'האט אבער גארנישט געהאלפן. זעלטען וועמען פון די יונגע און געזונטע מענער איז געלונגען איבערצווארטן אין א גוטן באהעלטניש די צייט פון דער אקציע. די אוקראיניש מיליץ, מיט דער הילף פון דער יידישער א. ד. האבן צוזאמענגענומען דעם פארלאנגטן קאנטינגענט אין די שטעטלעך, דערפער, ווי אויך אין יאוואראוו. די א. ד. לייט האבן געווואוסט ווי צו זוכן די יידן, ווייל זיי האבן געקענט א יעדער יידיש באהעלטניש און בונקער. זיי האבן מיט שפיזן געשטאכן די ערד, אויסצוזוכן און צעברעכן די באהעלטנישן און ארויסשלעפן די קרבנות. די צונויפגעזאמלטע גרופע האט מען קאנצענטרירט אין די שטעטישע ארעסטן, און דאן האט זי די

אוקראַיניש מילין אָפּגעפירט אין די לאָגערן פלוכואוו, קאָזאַקי און לאַצקי וויעלקיע ביי זלאָטשעוו.

נאָך דער צווייטער אַקציע, וועלכע האָט די יידן צום רעשט דערשלאָגן איז אומפארהאפט, אין חודש מאי 1942, פאָרגעקומען די דריטע לאַגער־אַקציע. זי איז געווען אַ גרעסערע און אַ שרעקלעכערע ווי די ביזאיצטיקע. דער אַרבעטס־אמט האָט איצט פאַרלאַנגט פונ'ם פאַרמאַטערטן יידנטום 500 געזונטע מענער פאַר די אַרבעטס־לאגערן. אַזוי ווי ס'איז שוין אין יאַוורעוו ווי אויך אין דער אומגעגנט קיין געזונטע מענער נישט געווען, האָט מען דעם קאָנטיגענט פאַרפולט אויף אַן אַנדערן אופן. מ'האָט געכאַפט קראַנקע אַלטע לייט און קינדער. דער קאָנטינגענט האָט געמוזט זיין אַ פולער. מ'האָט די גרופּע אויפגעלאדן אויף דעם צוג און אַוועקגעפירט אין די אַרבעטס־לאַגערן אין זלאָטשעווער ראַיאָן. אין פלוכווו האָט מען דעם טראַנספּאָרט אויסגעלאָדן. מ'האָט פעסטגעשטעלט אַ גרויסע צאָל געשטאַרבענע פאַר הונ־גער. דער אָבערשטורמפירער וואַרצאָג, דער קאָמענדאַנט פונם לאַגער אין לאַצקי וויעלקיע, האָט אויפן אָרט אויסגעסאָרטירט די מענשן. קינדער ביז 15 יאָר האָט ער אונטער אַן אוקראַיניש וואַך אַבגעשיקט קיין זלאָטשעוו, צום דאָרטיקן יידנראַט, וועלכער האָט די קינדער צייטווייליק אינקוואַרטירט ביי זלאָטשעווער יידן. די קינדער זענען דאָ געווען אַ וואָך צייט און דאַן האָט דער זלאָטשעווער יידנראַט אויסגעפועלט מ'זאָל די קינדער צוריק אָפּשיקן קיין יאַוואָראָוו. עס זענען סך הכל אַהיימגעקומען אַרום 40 קינדער. די אַלטע און קראַנקע זענען טיילווייז אויסגעשטאַרבן אויפן וועג צום לאַגער און טיל־ווייז אויסגעשאָסן געוואָרן אין די לאַגערן (אַרכיוו פון דער וואָיוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראקע נ'ר 897).

די יידן וועלכע מ'האָט געכאַפט אין די „אַקציעס" זיינען געגאַנגען ווי אויף אַ זיכערן טויט. זעלטן וועמען מ'האָט געקאָנט אויסקויפן און אַזעלכער פלעגט צוריקקומען קיין יאַוואָראָוו אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד. אין די אַלע אַקציעס האָבן אָנטייל גענומען די דייטשע שוצפּאָליציי, די אוקראַיניש הילפס־פּאָליציי און די יידיש אָרדנונגס־דינסט. זייער אַרבעט איז געווען אַ האַרמאַניש: פּייניקן, אונטערדריקן און אויסראַטן די יידן. פאַר די אַרעמע יידן איז קיין שום האָפענונג און רעטונג נישט געווען. ווער ס'האָט געהאָט געלט, אַדער אַן איינפלוס אין יידנראַט, האָט געקאָנט אויסמיידן דעם גורל אין דער ערשטער און צווייטער אַקציע. אינזש. י. מאַנבער דערציילט וועגן די אָבלאָוועס פאַר די לאַגערן: „. . . כ'געדענק די אָבלאָוע פון מאי. אויפן וועג מיט וועלכן מיר זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט האָבן געלויערט אויף אונז יידישע מיליציאַנטן, וועלנדיק פון אונזער גרופּע כאַפן די נויטיקע צאָל צום קאָנטינגענט. מיר האָבן אַדורכגעפירט אמת'ע קאַמפן פאַר אַ יעדן פון אונזער גרופּע. מיט דער הילף פון אַ טעכניקער אַ דייטש איז מיר קוים גע־

לונגען אויסצוריסן פון זייערע הענט אונזער חבר איציע פיין. דער דייטש האָט נישט געוואָלט גיבן „זיינע לויטע" און געלאָפן אויפן זאַמלפונקט אַב־נעמען די מענשן פון זיין בריגאַדע. מ'האָט אים אָבער דערלויבט נאָר אויס־צוטוישן די מענשן. פאַר זיינעם אַן אַרבעטער האָט ער געמוזט געבן אַן אַנ־דערן ייד. מיר האָבן דאָמאָלס געאַרבעט ביים בעטאָנירן די פונדאַמענטן פון דער פאַמפּן סטאַציע. איך האָב אינגערעדט די דייטשן, אַז די מענשן זיינען אונז נויטיק, און אַזוי אַרום האָב איך געפּועלט, אַז דאָס מיליטער האָט אונז געמומען אונטער זיין שוץ און דערלויבט צו שלאָפן אין לאַגער, וואו מיר האָבן געאַרבעט און אויפן צווייטן טאָג האָט אונז אַ באַוואָפנטע וואַך אָבגע־פירט, ווייל אויפן וועג וואָלטן די יידישע מיליציאַנטן זיך געוואָרפן אויף אונז ווי די וועלף." (אַרכיוו פון דער וואַיוואָדישער יידישער היסטאָרישער קא־מיסיע אין קראָקע נ'ר 10005.)

די לאַגערן אַרום זאָלטשעוו האָבן געהייסן אַרבעטס־לאַגערן, אָבער אין דער אמת'ן זיינען דאָס געווען פונקטן וואו מ'האָט מאַסנווייז ליקווידירט יידן. מיר גיבן דאָ אייניקע פּרטים וועגן די דערמאָנטע לאַגערן:

דער אַרבעטס־לאַגער אין יאַקטאָרוואו ביי זאָלטשעוו איז געגרינדעט געוואָרן צום סוף פונם יאָר 1941. אים חודש פעבער 1942 איז געוואָרן דער אָנפירער פונם לאַגער אַ געוויסער גזשימעק און זיין פאַרטרעטער דער ס.ס.־מאַן פייקס (Feyx). אין דעם לאַגער האָט מען אַן אויפהער, מאַסנווייז גע־שאָסן מענשן. יידן האָבן דאָ געאַרבעט אין שטיינברוכן, ביי וועג אַרבעטן און אין פאַרשידענע וואַרשטאַטן. אין לאַגער איז געווען אַן אוקראַיניש וואָך. דער סאַדיסט גזשימעק פלעגט ליב האָבן אַרויסצושלאָפן די קראַנק יידן פון שפּיטאָל און באַפעלן די אוקראַיניש מיליציאַנטן זיי צו שיסן. די געפערלעכסטע הענקער אין יאַקטאָרוועו לאַגער זיינען געווען די אוקראַי־נער: ריזניק, טשאַרנאָווץ, בוכאַיסקי, פּיעטרושקאָ, בורי און שלעפּי. פייקס מיט די אָנגערופענע אוקראַינער פלעגט ביינאַכט באַקוקן די פּיס פון די שלאָפנדיקע. פאַר כלומרשט שמוציקע פּיס האָט ער אַלע אויפגעוועקט און אַרויסגעטריבן אויפן פראָסט וואָשן די פּיס, און דאַן שלאָגנדיק צוריקטרייבן אַלע אין באַראַק אַריין. נאָך אַזא „אונטערהאַלט" פלעגן א סך יידן איינפאַלן אויף לונגען אנטצינדונג, נירן קראַנקהייטן א. א. צום רייניקן די באַן גלייזעס פון שניי האָט מען געווינלעך די יידן געוועקט ביינאַכט, וועו זיי האָבן געמוט נאָך דער שווערער אַרבעט פון אַ גאַנצן טאָג. דערביי האָבן די אוקראַינער אַזוי געפייניגט די יידן, אַז נאָך אזא נאַכט זיינען אויפן פלאַץ געבליבן אַ פאָר טויטע. פייקס האָט ליב געהאַט זיך צו אונטערהאַלטן אויך אויף אַן אַנדערן אופן: ער האָט געשטעלט אַ פלעשל אויפן קאָפּ אַדער אויפ'ן אַרעם פון אַ ייד און זיך געלערנט שיסן צום ציל . . . גזשימעק, וועו ער פלעגט באַשטראָפן אַ ייד צום שלאָגן, האָט ער אים געוואָרפן צו ד'ערד, זיך געשטעלט אים

אויפן קאפ מיט זיינע אונטערגענגלטע שטיוול, און געהייסן אויספירן די עקזעקוציע . . . ער האט אויך פארקלענערט אין לאגער די דערנערונגס־נארמע. (ארכיוו פון דער וואיעוואדישער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע נ'ר 484.)

אינם „ארבעטס־לאגער" פלוכואוו ביי זלאטשעוו האט מען געהאלטן יידן וועלכע מ'האט געכאפט אין פארשידענע שטעטלעך. דער מענטש באשטאנד איז געווייניגלעך געווען א פאר הונדערט מאן. דער אפעל פלעגט פארקומען 4 א זייגער פארטאג. ביים אפעל האט מען געשלאגן. ביי דער ארבעט האט מען געשלאגן. געשלאגן האבן הויפטזעכלעך די אוקראינער. די יידן האבן דא געארבעט ביים בויען א באן־ליניע און א שאסיי. די ניי אנגעקומענע אין דעם לאגער ארויין זיינען שוין נאך 2 וואכן געשוואלן געווארן פאר הונגער, אבער זיי האבן געמוזט גיין צו דער ארבעט, ווייל אין געגענפאל האט מען זיי געשלאגן ביז צום טויט. מענטשן פלעגן דא אויסשטארבן מאסנווייז. פאר א פרואו צו אנטלויפן אדער פאר אן אנדערע שולד פלעגט מען דעם שולדיקן צובינדן צו א בוים, וואו ער איז אזוי לאנג געהאנגן ביז ער איז אויסגע־גאנגען... הויפטזעכליך האט מען אין דעם לאגער געפיניקט קינדער, וועלכע זיינען דא געווען אין א גרויסער צאל. (ארכיוו פון דער וואיעוואדישער יידי־שער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע, נ'ר 244).

און אט ווי אזוי ס'האט אויסגעזען אינם לאגער לאצקי וויעלקיע ביי זלאטשעוו. קאמענדאנט פונם לאגער איז געווען דער אבערשטורמפירער וואגנער. די יידן פונם לאגער האבן געהאט אנגענייט אויף דער ברוסט א געלע לאטע. זיי האבן דא געארבעט אין די שטיינברוכן, ביי וועג־ארבעטן, ביי קאנאליזאציע א. א. די אוקראינישע וועכטער פלעגן זיי שלאגן אן א פארוואס מיט גומי פאלקעס און מיט קאלבעס פון זייערע ביקסן מיט א ספע־ציעלער אכזריותקייט האט זיי געפיניקט דער דייטשער אויפזעער פפייפער. ער האט מערדעריש געשלאגן די ארבעטער מיט שטיינער, אייזענס און מיט פארשידענע מכשירים, וועלכע ער האט געהאט אין דער האנט. ווען ער האט באמערקט, אז א ייד רוט זיך אב א ווייליע, האט ער אים אויפן ארט געהייסן גאבן 25 שמיץ אויפן הינטן. ווינטער האבן די יידן געמוזט גיין באוועסע צו דער ארבעט. זייערע קליידער זיינען געווען אבגענוצט און צעריסן, דאס עסן זייער קנאפ. אין די באראקן האט מען ניט געהייצט. כמעט א יעדן טאג האט מען געשאסן א פאר יידן אין לאגער אדער ביי דער ארבעט. מענשן זיינען דא מאסנווייז געשטארבן פאר הונגער, עלענד, אוממענשלעכער מיד־קייט, שווערער ארבעט און פון שלעג. נאך א גאנצן טאג שווערער ארבעט אין די שטיינברוכן האט א יעדער ארבעטער געמוזט מיט זיך מיטנעמען אין לאגער אריין א שטיין פון 8 ביז 10 קילא. מיט די שטיינער האט מען גע־פלאסטערט דעם וועג צו די באראקן. ביים ארויסגיין פונם שטיינברוך האבן

די אויפזועקס קאנטראלירט צי א יעדער האט מיט זיך א שטיין. ביים אנ־קומען אין לאגער האט מען ווידער קאנטראלירט. ווען איינער איז געקומען אין לאגער אריין אן א שטיין, וועלכן ער האט דאך געקאנט פארלירן אויפן וועג, האט מען אים געלייגט אויף א פאס, איינער האט אים געהאלטן ביים קאפ, אן אנדערער ביי די פיס, און א וועכטער האט אים אריינגעציילט 25 שטעקנס. די שטארק אויסגעדארטע יידן האט וואס פאטאגראפירט. ווען אן ארבעטער איז שטארק אויסגעטרוקנט געווארן און נישט געפעלן וואס, האט ער אים געהייסן ארויספירן פונם לאגער און אונטערן וואלד, וואו ס'זיי־נען שוין געווען פארטיקע קברים, האט ער אים געשאסן. אין אלע די קברים ליגן טויזנטער געהרגטע. פיל פארמאטערטע און פארפיניקטע פלעגן זיך אין אוונט לייגן און מער נישט אויפשטיין. א יעדן אין דער פרי האט מען פון די נאכט ארויפגענומען 7 ביז 8 טויטע. וואס אליין, זעענדיק די קלייע פארציעס ברויט פון 12 דעקא, פלעגט זאגן צו די יידן: „צום לעבן צו וועניג, צום שטארבען צו פיל" און האט גענאכט. ער האט אמאל געהייסן א גרופע יידן זיך אויסטון נאקעט און וואלגערן זיך אין דער בלאטע אויף א שטח פון 200 מעטער. וואס אין געזעלשאפט פון ס.ס. לייט איז געשטאנען און געוויס אבסערווירט ווי די אוקראיניש מיליציאנטן האבן געשלאגן און גע־איילט די יידן און א יידישן פאטאגראף האט וואס באפוילן אויפצונעמען די סצענע. די ערגסטע באנדיטן פון לאגער זיינען געווען די אוקראיניער מאיארטשאק, שאפראנסקי און באראן. זיי זיינען צענדליקער מאל אין דער נאכט אריינגעפאלן אין די באראקן אריין און פון דריישטאקעדיקע נארעס געהייסן די יידן ארויפשפרינגען און דערביי זיך געוויילט, שלאגנדיק די יידן מיט גומי שטעקנס און מיט קאלבעס. צו דער לאטרינע האט מען געמוזט שפרינגען אויף אלע פיר, און דארט האט מען לענגער נישט געטארט זיצן ווי א מינוט, אין געגנפאל זיינען די מיליציאנטן אריין אין דער לאטרינע און געשאסן די יעניקע וועלכע האבן זיך צו דער צייט נישט געקאנט ערלידיקן.

ארום 12 א זייגער האט מען פאר די ארבעטער געבראכט פונם לאגער צו דער ארבעט דאס מיטאג, וועלכעס מ'האט געמוזט נעמען און עסן אין אזא גיכן טעמפא, אז נאר די ערשטע האבן געהאט צייט און מעגלעכקייט אב־צועסן. די איבריקע האבן נישט געקאנט קיין זופ באקומען. בשעת דעם מיטאג האבן די אוקראיניער אזוי געשלאגן די עסנדיקע איבער די קעפ, אז זיי האבן אוועקגעוואלפן די שיסלען. זיי איז ליבער געווען צו ארבעטן הונגעריקע איידער צו ליידן די מערדערישע קלעפ. פון דער גרופע, וועלכע איז טאג טעגלעך ארויסגעגאנגען צו דער ארבעט פלעגט אויף דעם ארבעטס־פלאץ א יעדן טאג בלייבן ביז 10 טויטע, פון שלעג און פון הונגער. אין דעם קעסל וואו מ'האט געקאכט די זופ פאר די לאגער מענשן האט וואס וואלגערן פארשידענע גראזן און פארפוילטע קארטאפל. וועו וואס האט

אמאל דערשאסן זיין הונט, ווייל ער האט אים צעריסן א צייטונג, האט ער דעם געשאסענעם הונט געהייסן אריינוואַרפן אין קעסל פאר די יידן... (אר־כיוו פון דער וואיעוואדישער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע ב'ר 629.)

נאכ'ן ארויסרייסן פונם בעסטן און געזונדסטן עלעמענט פונם יאוואַ־רעווער יידנטום, זיינען אין שטאט געבליבן נאר אלטע לייט, פרויען און קינדער. די ארבעט האט זיך געמערט און איז געוואַרן פאר די איבריקע יידישע באפעלקערונג נישט צום איבערהאלטן. דער הונגער איז פון טאג צו טאג געוואַרן גרעסער. דער יידנראט האט אפילו איצט געגעבן א יעדן ארבעטנדיקן 10 דעקא ברויט א טאג, נאר דאס האט גארנישט אויסגעמאכט. די גרופע וועלכע האט געארבעט ביי די בוי־ארבעטן אין לאגער פון די סאוויעטישע געפאנגענע — האט געלעבט אביסל בעסער. די יידן, וועלכע האבן דא געארבעט זיך, מיט גרויסע שוועריגקייטן, קאנטאקטירט מיט די סאוויעטישע געפאנגענע און האבן אפילו איינמאל דערמעגלעכט די גע־פאנגענע צו אנטלויפן פונם לאגער, באזארגנדיק זיי פריער מיט שערן צום שטעכלדראט, מיט ברויט און טאבאק. דאס אנטלויפן איז זיי געלונגען, זיי זענען אבער שפעטער ארייגגעפאלן אין די הענט פון דער אוקראינישער באַ־פעלקערונג, וועלכע האט זיי איבערגעגעבן די דייטשן. מ'האט זיי צוריק־געבראכט אין לאגער אריין און זיי דארט פארהונגערט. אין דער צייט פונם גרויסן הונגער איז אין לאגער ביי די געפאנגענע פארגעקומען א פאל פון מענשנפרעסעריי: עטלעכע רוסן האבן ביי א געשטארבענעם חבר אויסגע־שניטן א שטיק פלייש און עס געבאקן אויף א פייער. די דייטשן האבן זיי דערביי געכאפט און געשאסן.

זומער 1942 זענען אין דעם לאגער געקומען 2 געסטאפאוועצע בכדי דא צווישן די געפאנגענע אויסצוזוכן אמאליקע מיליטערישע פאליטישע לייַ־טערס (פאליטרוק), קאמסאמאלצעס און יידן. אין די רייען פון די געפאנגענע האבן זיך געפונען מוסרים, וועלכע האבן ארויסגעגעבן זייערע חברים, פאר וואס זיי האבן באקומען א טאפלטע פארציע זופ. די געסטאפא האט אויסגע־פונען 30 געווען פארטיי־מיטגלידער און יידן, זיי אפגעפירט טיפער אין וואלד און דארט דערשאסן. זיי האט מען געצוואונגען פאר דעם טויט זיך אויסצוגראבן א קבר.

דעם זעלבן טאג האבן די צוויי געסטאפא לייט פארלאנגט, אז די אוקראי־נישע מיליץ זאל פארזאמלען אין שטאט אלע אלטע און קראנקע יידן. אן אוקראינישער מיליציאנט, נישט קיין יאוועריעווער, מיטן נאמען בולאווקא האט צוגעבראכט צום מאגיסטראט 12 יידן, וועלכע ס'איז אים געלונגען צו כאפן: אהרון גרובער, מייער אסטמאן, יוסף בערמאן, יוסף בולץ, משה בולץ,

דוד פֿאמעראנץ, שבתי יוניס, אלטר מאנדשיין, די פרוי צעגלער, הערש וועסט, הערש ליכט און שלום מאנדעלבראט. מ'האט די גרופּע ארויסגעפירט אין וואלד אריין, וואו מ'האט זיי געשאסן און באערדיקט נישט וויט פון די שפּע־טערדיקע מאסן קברים ביי דעם פֿארודענקער וועג.

דאס פֿארפֿיניקטע יאוועריעוער יידנטום, אייגנטלעך זיינע רעשטלעך, האבן מאכטלאז און הונגעריק געלעבט אין טויטשרעק אן האפֿנונג, שטרעב־דיק פאר יעדן פּרייז צו דערהאלטן דאס לעבן, וועלכעס ס'איז געווארן אזוי ביליג... טיילסמאל פלעגט צווישן די יידן אדורכפליען ווי א בליץ עפּעס א פאנטאסטישע אויסגעטראכטע ידיעה, אז מ'וועט בקרוב אויסגעלייזט ווערן... אבער די טאגטעגלעכע ווירקלעכקייט, די געסטאפּא, די ג. ד., צו וועלכער ס'האבן געהערט אייגענע מענשן, און וועלכע האבן אזוי שענדלעך פֿארראטן און פֿארקויפט באקאנטע און אפילו די נאענטסטע; — די אוקראי־נער, דער הונגער און די אלגעמיינע יידישע לאגע — דאס אלעס האט גיך צעבלאזן דעם נישט בארעכטיקטן אפּטימיזם און די האפֿנונגען... די נאקעטע ווירקלעכקייט איז מיט א יעדן טאג געווארן שרעקלעכער. ס'האבן זיך גע־מערט אלע מאל מאדנע און שרעקלעכע קלאנגען, אז פונם גאנצן לאנד, פון גאנץ גאליציע, פון אלע באקאנטע שטעט און שטעטלעך — גייען טאג־טעגלעך לאנגע צוגן, פול געלאדענע מיט יידן... די צוגן — האט מען געשמועסט — גייען קיין בעלזשעץ מיט מענשן און צוריק פירן זיי... בלויז קליידער. מ'האט זיך דערציילט אויפן אויער, אז די מאסנטראנספארטן פון מענשן פירט מען קיין בעלזשעץ אלס רוימאטעריאל פאר א זייף פאבריק.

וועג מ'איז אין יאוערעוו געוואויער געווארן וועגן די „אקציעס" אין לעמבערג און אין קראקע, וועג מ'האט זיך דערוואוסט וועגן די בלוטיקע ליקווידאציעס פון די יידן אין נאענטע שטעטלעך ווי גריידיק, מאשציסק און סאנדאוו ווישניא — איז די לאגע אין שטעטל געווארן נישט דערטרעג־לעך. מענשן זיינען פון זינען אראב פאר שרעק פאר דעם אומבאוואוסטן, וואס קאן מארגן געשען. יעדער ייד האט זיך געפּילט איינזאם און פֿארלאזט. א יע־דער האט נאר געטראכט וועגן זיך, און אין בעסטן פאל — וועגן זיינע נאענסטע. מענשן האבן מורא געהאט פאר די שכנים, וועלכע וואלטן זיי גע־קאנט אויסגעבן. מ'האט מורא געהאט פֿארן אייגענעם שאטן. מענשן האבן א יעדע מינוט דערווארט די קאטאסטראפּע; איז מען געשלאפן אין די בא־העלטענישן, אין די פֿארמאסקירטע בונקערס. מ'האט זיך וואכנלאנג נישט אויסגעטאן, מ'איז כסדר געווען גרייט... אין חודש סעפּטעמבער 1942 האט מען אויפן באפעל פונם דייטשן געזעראל אומרו איינגעשטעלט אלע ארבעטן און בויען אין הינטערלאנד פון דער ארמיי, ווייל ביי די ארבעטן האבן זיך „געדעקט" פארשיידענע דעזערטירן. נאך דעם באפעל האבן 60 יאוואראוער יידן, וועלכע האבן געארבעט ביי בוי־ארבעטן אינם לאגער פאר סאוויעטישע

קריגס־געפאנגענע, פארלוירן דעם באדן אונטער די פיס און די ביזאיצטיקע זיכערקייט.

א יעדן טאג האט מען אין שטעטל דערווארט די קאטאסטראפע. מענשן האבן אנגעהויבן בויען און אויסטראכטן פארשידענע באהעלטענישן. עטלעכע יידן האבן זיך אויסגעספעציאליזירט אין דער ארבעט און האבן געבויט אזעלכע בונקערס פאר א געווישן אבצאל.

מ'האט געבויט באהעלטענישן אונטער דער פאדלאגע און אויף די בוידעמעס. דער שווערסטער פראבלעם איז געווען דאס פארמאסקירן דעם ארײַנגאנג. מ'האט געבויט פארשידענע באהעלטענישן מיט ארײַנגענג דורך די קיכבלאטן, דורך שופלאדן פון שענק, דורך שוועלן, טרעפן א. א. וו. מ'האט אויך געבויט באהעלטענישן אין בוידעם שטיבלעך אדער געמויערטע בונקערס מיט קלאזעטן און וועגטילאציע. (ארכיוו פון דער וואיוואדישער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין קראקע נ'ר 1005.)

א טייל פרויען האבן באשלאסן צו אנטלויפן פון יאוואראוו אויף אזוי גערופענע „ארישע פאפירן". אויף אזא אופן האבן זיך געקאנט ראטעווען פיל מער פרויען. ליידער האבן דאס געטאן נאר איינצעלנע ווי ד'ר אירענא יאר, האניע האנדעל, צעשע שווארץ מיטן קינד, די שוועסטערן זייפער מיטן ברודער שייע זייפער, פייגע גרינשטיין און די סאבעלזאן. דאמאלס האט זיך דער אלטער ד"ר שאול יאר אויפגעהאנגען, נישט וועלענדיק אין דער שווערער צייט זיין א לאסט פאר זיין פרוי...

אלע ארומיקע שטעטלעך זיינען שוין אדורכגעגאנגען דאס גהינום פון בלוטיקע „אקציעס" און ליקווידאציעס, א חוץ די ערטער, וועלכע האבן אדמיניסטראטיוו געהערט קיין יאוועראוו אלס „יודענשטאדט". די יאוועראוו־ווער יידן האבן וויידער אנגעהויבן גלויבן אין א נס... אפשר וועט יאוועראוו ניצול ווערן?...

ס'איז אבער געקומען דאס, וואס ס'איז געווען ווי א גורל, נישט אויסצומיידן...

קאַפּיטל 4.

שבת, דעם 7 נאָוועמבער 1942. דער טאָג איז געווען אַ טריבער, אַ רעגנדיקער. אַרום 7 אַ זייגער אין דער פרי האָט מען פֿלוצים דערהערט שיסן. אַן אָבטיילונג ס.ס. לייט, וועלכע איז געקומען פון לעמבערג אויף אַן „אַקציע" קיין יאָוראָוו, האָט אַרומגערינגעלט דאָס שטעטל. מ'האָט קיינעם ניט אַרײַנגעלאָזט און ניט אַרויסגעלאָזט פון שטעטל די ס. ס. האָבן זיך באַלד אַ לאָז געטאָן צום יידישן פערטל, צום שולהויף. אין מאַרק זיינען געשטאַנען, אַנגעקומענע פון לעמבערג, געדעקטע אויטאָס מיט באַדינונג אין שוואַרצע מונדירן. ווער ס'האָט זיך צופעליק געפונען אין גאָס איז אַנטלאָפן און זיך באַהאַלטן. אין יידישן פערטל איז געווארן אַ בהלה. די ס.ס. האָבן אַן אויפהער געשאָסן און געווארפן גראַנאַטן אין די קעלערס און אויף די באַ־העלטענישן, אויף וועלכע מ'האָט זיי אַנגעוויזן, אַז דאָרט באהאלטן זיך יידן. מיט דער הילף פון דער אוקראַיניישער מיליץ וויי אויך דער אַ. ד. האָבן די ס.ס. לייט דורכגעפירט רעוויזיעס אין אַ יעדן יידישן הויז, ווי אויך דאָרט, וואו מ'האָט געהאָט אַ חשד, אַז יידן האָבן זיך אויסבאהאלטן. מ'האָט געזוכט זייער געוויי. די יידישע אַ. ד. האָבן געזוכט אין אַ יעדער באַהעלטענישׂ, וועלכע זיי האָבן גוט געקענט, און אַן רחמנות האָבן זיי פון דאָרט אַרויסגע־שלעפט די טויט דערשראָקענע יידן. ביי דער אַרבעט ווי אויך ביי דער גאַנ־צער אַקציע, האָבן זיך דאַמאָלס אויסגעציכנט די יידישע מיליציאַנטן, וועלכע האָבן אַזוי אַרום געראַטעוועט זיך אויסצופיינען אין די אויגן פון די דייטשע מערדער: לייזער קאַמערמאַן פון סאַנדאָווע ווישניע, מונדעק הענער (שלמה'ס זון), שמעון קאניגעל, בענעק שטראָוס, שלמה באַגען (איציעס זון), לוי האָלצמאַן, סעוויר קירשבאַום, זישע ליפשיץ און הערש גרינשטיין. זיי האָבן געפונען און אויפגעריסן די באהעלטענישן ביי אַדלערן, ביי פייוועל קלאַר־פעלד און ביי פּנחס מאַנבער, פון וועלכע מ'האָט אַרויסגעשלעפט 70 יידן און זיי באַלד געשאָסן.

באַלד אין דער פרי איז דער אוקראַיניישער בירגערמייסטער באַטשינסקי מיטן אַרטסקאָמענדאַנט האָלוב געגאַנגען אין יידישן פערטל בכדי אויפן אַרט צו קאָנטראָלירן די „אַרבעט". אַ גאַנצן טאָג האָט מען געזוכט און געכאַפט יידן, וועלכע מ'האָט צוגעבראַכט און קאָנצענטרירט אויפן פּלאַץ, אַנטקעגן די הייזער פון אַלטשילער און ליטמאַן. די פאַרזאַמלטע יידן מיט טויט וועיסע פּנים'ער זיינען דאָ געזעסן אַ גאַנצן טאָג אויף דעם רעגן. די ס.ס. לייט און די אוקראַיניש מיליציאַנטן האָבן ענישטערט אין שטאָט, וואו זיי האָבן אָן אויפהער געשאָסן. דעם טאָג זיינען אין די באַהעלטענישן, אויף די גאַסן

און אין די היימען, געשאָסן געוואָרן אַרום 200 מענטשן. דער גרעסטער טייל איז געשאָסן געוואָרן אינם שמאָלן גאָסל, נעבן טעלעפֿאָן הויז, אין וועלכן דער יידנראַט האָט אַמטירט. אַהער האָבן די אוקראַיניש מיליציאַנטן, ווי אויך די אַ. ד. געברענגט די אַרעמע יידן, נאָך וועלכע מ'האָט געיאָגט ווי נאָך ווילדע חיות. דאָ האָט מען זיי געשלאָגן ביז גסיסה, דאָן האָט מען זיי אויס־געטון נאַקעט און געשאָסן. פון דעם גאָסל, וואו עס איז פֿאַרגעקומען די שחיטה האָט מען געהערט אַן אומאויפהערלעכן גרוילעכן געשריי, געווײנען, תפילות, דאָן האָט אַ שאָס געשטילט אַלעס אויף אַ ווײלע. אָן אַזוי כסדר, אַן אויפהער. די פּאָליאַקן, וועלכע מ'האָט מאָביליזירט צו דער „אַקציע", האָבן אַוועקגערוימט די דערמאָרדעטע יידן.

פון דעם פּלאַץ וואו מ'האָט קאָנצענטרירט די געכאַפּטע יידן האָט מען זיי אַוועקגעפֿירט נאָכמיטאָג צו די אויטאָס, וועלכע מ'האָט פֿאַרלאָדן מיט די האַלב טויטע קרבנות און זיי באַלד אָבגעפֿירט צו דער באַן־סטאַנציע. די אויטאָס זיינען באַלד צוריקגעקומען נאָך אַ נייעם טראַנספּאָרט. איין ס.ס. מאַן האָט אויפן קול געציילט די קרבנות און די אויטאָס. פון די טראַנספּאָרטן, וועלכע האָבן געפֿירט אין אייביקן, אומבאַוואוסטן וועג אַריין, האָבן זיך געטראָגן האַרצרייסנדיקע געווײנען פון קינדער און דאָס יאָמערן פון אַלטע. אַן אויפהער האָט מען געפֿירט גרופּעס יידן פונם זאַמלפּלאַץ צו די אויטאָס אין רינג. די יידן, טויט בלאַסע, האָבן זיך געהאַלטן ביי די הענט. זיי זיינען געגאַנגען רוהיק, נישט זעענדיק וואָס אַרום זיי טוט זיך. דער יאָוועראַוועור רב, אלימלך פרענקעל, איז געגאַנגען רוהיק, אָנגעטאָן אין אַ קיטל, און שטיל געזאָגט ווידוי.

פֿאַרנאַכט איז שוין אַלעס געווען פֿאַרענדיקט. די יידן זיינען פֿאַרלאָדן געוואָרן אין צוג, וועלכער איז אַוועק קיין בעלזשעץ. דעם טאָג האָט מען אַוועקגעפֿירט אַרום 1500 יידן, פֿרויען, מענער און קינדער. מ'האָט פֿאַרנומען צום טראַנספּאָרט אַלע קראַנקע פון שפּיטאָל און כמעט אַלע מיטגלידער פונם יידנראַט. דעם טאָג זיינען אַוועקגענומען געוואָרן די משפּחות זינגער, פֿאָמע־ראַנץ, מיזעס מיט דער טאָכטער זלאָטע דרוק, שאול שוואַרץ, סטעפּק אַפּטער, און הונדערטער, הונדערטער אַנדערע. אַנשל דרוק איז, אַלס קראַנקער, דער־שאָסן געוואָרן אויף זיין בעט. דער ד'ר באָך איז גוטוויליק מיטגעאַנגען מיט זיין כלה יאַדזיע בער. דעם רב אלימלך פרענקעל מיט זיין משפּחה, גלייך ווי אַנדערע יידן, האָט אויפגעלאדן אין צוג אַריין אַ יידישער אַ. ד.־מאַן. דער רב האָט מיט אַ געוויין זיך געזעגנט מיט די איבערגעבליבענע ווי אויך די אַ. ד., בענשנדיק זיי מיט די ווערטער: „גאָט זאָל זיך מרחם זיין איבער אייך, זאָל איך זיין דער אויסלייזער און דער לעצטער קרבן פֿאַר אַלע יידן". (אַרכיוו פון דער וואַיוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע, נ'ר 1006.)

אין דעם טאָג פון דער „אַקציע" זיינען אויך פֿאַרגעקומען שוידערלעכע

סצענעס אין די באַהעלטענישן. דער אַפּטייקער קאַלמוס, וועלכער איז געווען באַהאַלטן מיט זיין פאַמיליע, האָט געסמט זיין קינד, וועלכעס האָט גקאָנט מיטן וויינען זיי אַלע אויסגעבן. א פרוי מאָורער האָט אויך אין א באַהעלטעניש דערשטיקט איר קינד. דוד באַדיאַן, דער פאַרזיצער פונ'ם יידנראַט, וועלכער האָט געוואוסט וואו זיין חבר שלמה הענער איז באַהאַלטן מיט זיין פאַמיליע און מיט נאָך אַנדערע יידן, האָט געוואָלט עפענען זיין בונקער און ער האָט געזאָגט: „שלמה, קענסט אַרויסגיין, דאָס בין איך". אָבער הענער האָט גוט געקענט זיין חבר און איז פון באַהעלטעניש נישט אַרויס, און אַזוי אַרום איז ער קיין בעלזשעץ נישט געגאַנגען...

אַלע, וועלכע זיינען דאָ געווען אויסבאַהאַלטן, צווישן זיי די משפחות הענער און לאַנדעס, זיינען דערווייל ניצול געוואָרן.

נאָכן אַרויספירן פון די יידן קיין בעלזשעץ איז „אַקציע" נישט אָבגעשטעלט געוואָרן. אָפיציעל האָט מען די אַקציע פאַרענדיקט און די ס.ס.-לייט זיינען מיט אויטאָס צוריקגעפאָרן קיין לעמבערג, זינגענדיק נאָכן „אַרבעטס"-טאָג „א, פאַטערלאַנד, א פאַטערלאַנד", פאַקטיש אָבער האָט די אַקציע נאָך געדויערט. די אוקראַיניש און די דייטש מילין האָט א גאַנצן זונטיקדיקן טאָג געזוכט און אויסגעכאַפט די אומגליקלעכע, וועלכע האָבן זיך אַבגעראטעוועט פון בעלזשעץ. מ'האָט אויפגעריסן פאַרשידענע באַהעלטענישן, געראַבעוועט פאַרלאָזטע יידישע היימען און געשאָסן א יעדן, וועלכן מ'האָט געכאַפט. די אוקראַיניש באַנדיטן האָבן איינגעאַרדנט א רעגעלמעסיקן פאָגראָם.

א יעדער שטיין אין מאַרק און אין דעם יידישן פערטל איז געווען באַשפריצט מיט בלוט. מיטן פאָגראָם האָט אָנגעפירט דער בירגערמייסטער באַטשינסקי, געהאָלפן האָבן אים אַנדערע אוקראַינער ווי האַרניאַק, בולאָווקא, סקאָביעלסקי, מאַנקא און אַנדערע. די געכאפטע יידן האָט מען אויפן אָרט, אויף א בעסטיאַלישן אופן געמאַרדעט, אָדער מ'האָט זיי געפירט אין שול אַריין, וואו מ'האָט אַדורכגעפירט די עקזעקוציע. אויף אַזא אופן איז דעם טאָג געפאַלן אַרום 200 יידן. צווישן אַנדערע זיינען דעם טאָג דערמאַרדעט געוואָרן די יידישע מיליציאַנטן: בענעק שטרויס, שלמה בויגען און סעוועך קירשבוים. דאָס עפענען פון יידישע בונקערס און אַרויסגעבן יידן דעם דייטש, האָט זיי דאָס לעבן נישט פאַרלענגערט... דעם טאָג איז אויך אויף א שרעקלעכן אופן דערהרגעט געוואָרן דער דענטיסט צימערמאַן. די דייטשן האָבן אים נעכטן פאַרשוינט און נישט געגומען קיין בעלזשעץ, ווייל ער האָט געהאַט דאָקומענטן אַלס א מיליטערישער דענטיסט. היינט האָבן אים די אוקראַינער געכאַפט אין גאַס, אים אַרויסגעריסן לעבעדיקערהייט דעם גאָלדענעם געביס פון מויל און אים געשאָסן.

בשעת דער שחיטה איז דורך די גאַסן דורכגעגאַנגען אַ גריכיש־קאַטוי־לישע קלויסטער פּראַצעסיע מיט גלחים, מיט פענער און מיט קלויסטער געזאַנגען. ס'איז אין דעם טאָג געווען אַן אוקראַינישער יום טוב. די פּראָ־צעסיע האָט געטרעטן אויף די שטיינער, באַגאַסענע מיט יידיש בלוט... און דעם 8 נאָוועמבער האָט די דייטשע זיכערהייטס־פּאָליציי געמאַכט אַ סוף צום פּאָגראָם.

דערווייל זיינען פונם צוג, וועלכער האָט געיאָגט קיין בעלזשעץ אַרויס־געשפּרונגען די מער ענערגישע. אַ טייל פון די „שפּרינגערס", ווי מ'האָט זיי גערופן, איז געלונגען אָפּילו צוריקצוקומען קיין יאַווערוו. אַ סך זיינען ביים שפּרינגען גע'הרג'עט געוואָרן. אַזוי זיינען צוריקגעקומען דוד באַדיאַן*) און שמעון קאניגעל, וועלכער האָט מיט אַ האַק געעפּנט אַ וואָגאָן. פונם צוג איז אויך אַרויסגעשפּרונגען יאַדזיע בער, זי איז אָבער געבליבן הענגען מיטן קלייד אויפן וואָגאָן ביז אַ דייטשער פּאָליציאַנט האָט זי געשאָסן. צוריק־געקומען זיינען דאָן אויך די ברידער שמואל און חיים אונגער, חיה בעם מיט צוויי קינדער, סימעלע שטריק מיט'ן קינד, בלימה אָמבאָך, אסתר בולצ'ס צוויי קינדער, וואָלף קץ פון אָזשאָמלע, סימע מענדעלזאָן און אָנדערע. ביים אַרויסשפּרינגען פונם צוג זיינען געהרגעט געוואָרן: עלקע וואורצל, משה אייכבוים, שמואל מענדעלזאָן און פיל אַנדערע.

---

*) כאָטש באַדיאַן האָט געטריי געדינט דעם נאַצישען הענקער, האָבען אים די „פּרעמדע" געשטאַפּאָ־לייט נישט געשוינט און פּאַרנומען קיין בעלזשעץ מיט אַלע אַנדערע יידן.

קאפיטל 5.

מאנטיק דעם 9 נאוועמבער 1942 האט די זיכערהייטס־פאליציי באקאנט געמאכט אז פונם היינטיקן טאג אנגעהויבן ווערט אין יאוערעוו געשאפן א גטא. פון איצט אן דארפן די אלע לעבנגעבליבענע יידן זיך איבערטראגן אינם נייעם פערטל.

די לעבנגעבליבענע יידן זיינען ארויסגעקראכן פון די באהעלטענישן, פון די בונקערס, מיטנעמענדיק מיט זיך א יעדער א קליין טלומעקל מיטן גאנצן ארעמען פארמעגן. דעם טאג זיינען ארײן אין גטא 1000 יידן פון יאוערעוו גופא און פון די ארומיקע דערפער. דאס ארויסטרייבן די יידן פון דראהאמישל איז פארגעקומען אויף אזא אופן: אן אוקראיניש ער מיליציאנער האט אין מיטן דער נאכט אויפגעוועקט אלע דארטיקע יידן און נאקעטע און באריוועסע זיי צוזאמענגעטריבן אין די געמיינדע שטוב. פון דאנען האט ער די גאנצע גרופע גיאגט לויפנדיק קיין יאוערעוו, ארום 15 קילאמעטער. מ'האט קיינעם נישט דערלויבט מיט זיך מיטצונעמען קיין זאך. מ'האט זיי נישט דערלויבט אפילו זיך אנצוטאן. אויפן וועג האבן זיי געמוזט זינגען סאוויעטישע לידער, ווי למשל „מאסקווא מאיא". אזוי זיינען זיי, לויפנדיק, אנגעקומען קיין יאוארעוו אין גטא. מ'האט אויף אזא אדער אויף אן ענלעכן אופן צוזאמענגעטריבן קיין יאוערעוו די לעצטע לעבעדיקע יידן פון די ארומיקע דערפער: פון ראגוזנע, אשמאלע, פרילביץ, שקלא, פארודנע, אלשאניצע, נאהטשעוו, טשערנילאוו, ווערביאן, אלט אן ניי יאזשוואוו, ברוכנאל, בערדיכואוו, פאדלוב, באנואוו, טשארנאקאניץ, נאוואשולעק, סעליסק, לוביץ מאלי, זאוואדואוו און גנוינץ.

אנהויבס איז דאס געטא געווען אין א פאר הייזלעך ארום דעם בית המדרש און דעם באד. דאס „נייע געטא לעבן" האבן די יידן אנגעהויבן אין א שרעקלעכער ענגשאפט ווי אין בינשטאקן, אין אן אוממענשלעכן שמוץ, אן וואסער, אן קליידער, אן וועש, אן עסן.

ס'האבן אויסגעפעלט די נייטיקסטע זאכן פונם ערשטן געברויך. ווען עמעץ האט זיך געוואגט ארויסצוגיין פון געטא אין די פריערדיקע וואוינונג נאך עפעס א זאך, איז ער אין גאס געשאסן געווארן. א יעדן טאג איז אין געטא געווארן ענגער און שרעקליכער, ווייל כסדר זיינען אנגעקומען נייע יידן ווי אויך די „שפרינגערס" פונם בעלזשעצער צוג. אויף זיי, וואס זיינען בגנבה געגאנגען אין געטא ארײן האט גיווארט דער הענקער פון די יאוא־רעווער יידן וואלף און זיי געהרגעט אן רחמנות. ער האט אייביק געלויערט ארום געטא און פלעגט אומפארהאפט זיך באוויזן דארט וואו מ'האט אים

אמווייניקסטן דערוואַרט. באַלד דעם צווייטן טאָג נאָכן שאַפן דאָס געטאָ האָט ער אַזוי אַרום דערמאַרדעט 20 יידן, צווישן זיי אויך דעם שוחט נפתלי פעלץ און יואל פוס. ער פלעגט זאָגן, אַז ער קען נישט עסן דאָס מיטאָג אויב ער האָט קיין ייד נישט געהרגעט... אין געטאָ האָבן זיך אויך געפונען די מיטגלידער פונם געוועזענעם יידנראַט דוד באַדיאַן און בוזיע האַן, וועל־כע האָבן ווידער „באַגליקט" די יאַוערעווער יידן און איבערגענומען די הערשאַפט איבער זיי. זיי האָבן זיך צוגענומען אַ פּאָר נייע מיטגלידער און אַנגעהויבן זייער „אַרבעט" אין הויז פון אַ געוויסן לאָפּאַטשאַק, וועלכעס ס'האָט זיך געפונען אויפן שטח פונם געטאָ. אינם הויז פונם רב פרענקעל האָט מען געשאַפן אַ שפּיטאָל, וואו מ'האָט אַנגענומען די שווער קראַנקע. מ'האָט אויך אין געטאָ געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטע, צו וועלכן ס'האָבן געהערט: דוד באַדיאַן, יעקב ווינטער, בוזיע האַן, זלמן לאַנג, לייב בוימעל, די ברידער דויערמאַן, שלמה הענער און חנך כאַראַק. זיי האָבן דיספּאָנירט מיט גרויסע סומעס געלד, מיט מעדיקאַמענטן און מיט שפּייז. ספּעציעלע שליחים פלעגן מיט דער דערלויבעניש פון דער דייטשער אַדמיניסטראַציע אַרויסגיין פון געטאָ און אייגקויפן די אַלע נויטיקע זאַכן און פראַדוקטן. אַבער אפילו נישט קיין 10 פּראָצענט פון דעם אַלעמען האָט מען צווישן די יידן נישט פאַר־טיילט. דעם רעשט לויט אַן אַלטער געוואוינהייט, האָבן אייגעשלונגען די יידישע פאַרזאָרגערס, די בלוטזויגערס דוד באַדיאַן, בוזיע האַן, שלמה הענער און יעקוב ווינטער.

דעצעמבער 1942 האָט מען געבראַכט אין דער „יודענשטאדט" אריין די נישט דערשאָסענע רעשטלעך, וועלכע זיינען געבליבן נאָך פאַרשידענע „אקציעס" אין די אַרומיקע שטעטלאך: קראַקאָוויץ, מאַשציסק, סאַנדאָוע וויש־ניע, לובאַטשאָוו, קרוקניץ, הוסאַקאָוו, וויעלקיע אָטשי און אין די דערפער, וועלכע האָבן געהערט צו די שטעטלעך. די ענגשאפט אין געטאָ איז געווען נישט צום איבערטראָגן. די געזונדהייטס באַדינגונגען זיינען געווען אויסער יעדן פּרימיטיוון פאַרלאַנג פון היגיענע. דער נייער יידנראַט האָט באַקומען פון דער דייטשער אַדמיניסטראַציע אַ גאַנצע גאַס אין יידישן פערטל, כדי דאָס געטאָ צו פאַרבייטערן, אָבער ער האָט פאַר די נייַ־אַנגעקומענע יידן אויס־געטיילט נאָר אַ פּאָר הייזלעך. לייב בוימעל און זלמן לאַנג זיינען געווען פאַרוואַלטערס פון די וואוינונגען אין געטאָ. זיי האָבן פאַרענגט דעם וואוי־נונגס־שטח אין געטאָ בכדי צו קענען האַנדלען מיט וואוינונגען, וועלכע זיינען געשטאַנען ליידיק. וועד ס'האָט זיי גוט באַצאָלט, האָט באַקומען אַ וואוינונג. די איבריקע, אַרעמע, הונגעריגע, אַזוי יאַוועריוועד, ווי אויך פרעמדע, האָבן געוואַרט אויף אַ וויגקל אין בית המדרש. וועד ס'האָט אויך דאָ נישט געקאָסט זיך אַריינבאַקומען איז געלעגן אויפן פראָסט אויף דער גאַס. די נייע אַנגעקומענע מענשן זיינען געשטאַנען אויף דער קעלט . ביז

3 מעת לעת מיט זייערע טלומעקלעך. אין דערוואַרטונג אויף אַ וואוינונגס־ווינקל זיינען פיל מענשן אויסגעשטאַרבן פאַר קעלט. אין דעם בית המדרש האָט מען אָנגעשטופט אַזוי פיל מענשן, אַז ס'איז דאָרט געווען אוממעגלעך צו אָטעמען, אַזוי, אַז אין געטאָ איז באַלד אויסגעבראָכן אַ טיפוס, מיטן צענטער אין בית המדרש.

דאָס אָפיציעל פאַרגרעסערטע געטאָ האָט אַרומגענומען דעם שטח צווישן דעם מאַרק, דער אַלעקסאַנדראָוויטשאָ גאַס און דעם גריכיש־קאַטולישן קלויסטער ווי אויך דעם גאַנצן שולהויף די צוים־ליניע אַרום דעם געטאָ איז געווען זייער אַ געדרייטע און געהאָט אַ סך אריינגענג, ביי וועלכע ס'האָבן געוואָכט דייטשע פּאָסטנס. אינ'ם געטאָ, אין 80 הייזלעך האָבן געוואוינט אַרום 5000 יידן. אַזוי אַרום האָט געוואוינט אין אַ יעדן הייזל ביי 60 מענשן . . .

אין דער זעלבער צייט, ווען דער גאַנצער קיבוץ יידן האָט איבערגעלעבט אַזאַ גהינום אין געטאָ, האָבן די יידנראַט מיטגלידער געוואוינט זייער באַקוועם, און אפילו מיט לוקסוס. זיי האָבן געהאָט אַלעס, וואָס זיי האָבן געבראָכט: ריין און נייַ בעטצייג, ריינע וועש, עלעגאַנטע קליידונג. זיי האָבן געהאָט אַלעס צו דער זעט. דער יידנראַט האָט פאַר זיך איבערגענומען באַרואַמ'ס הויז ביי דער אַלעקסאַנדראָוויטשאָ גאַס. אַ חוץ פאַרשידענע אָבטיילן פונ'ם יידנראַט, איז דאָ אויך געווען אַ תפיסה פאַר יידן און די קאָמענדאַנטור פון דער יידישער מיליץ. דאָ איז אויך געווען אַ רייכער בופעט פאַר דעם יידנראַט, וועלכן ס'האָבן געהאַלטן די פרויען פון יעקב ווינטער און זלמן לאַנג. אין דער צייט פון אַלגעמיינעם גרויסן הונגער, האָבן אין דעם בופעט זיך באַשפייזט נאָר די מיטגלידער פונ'ם יידנראַט, די אַ. ד. און אויך זייערע נאָענטע. בייגאָט פלעגן זיך פונ'ם געטאָ אַרויס'גנב'ענען קינדער אָדער אַלטע פרויען און גיין צו די שכנות'דיקע אוקראינער אָדער פּאָליאַקן אויסבעטן אַ פּאָר קאַרטאָפל אָדער אַ שטיקל ברויט. וואָלף, דער הענקער, האָט אָבער נישט געוואָלט און כמעט אַיעדן אין דער פרי האָט מען ביים געטאָ־צוים געפונען עטלעכע געשאָסענע קינדער. איין מאָל האָט וואָלף ביי אַ אוקראינער סטאַנקאָ געכאַפט צוויי מיידלעך פון געטאָ, שרה'לע בולץ און מאָלע שווייצער, און זיי אַבגעפירט צום יידנראַט. ער האָט דעם יידנראַט געמאַכט גוואַלדיקע פּאָר־וואורפן, וואָס ער דערלויבט די מענשן פון געטאָ אַרויסצוגיין אין שטאָט אַריין. דאָן האָט ער אָנגעראַייצט זיין הונד אויף די צוויי מיידלעך און נאָך דעם די שטאַרק צעביסענע געשאָסן. אָן אָנדער מאָל האָט ער געכאַפּט אַ געוויסן רייך פון קראַקאָוויעץ, וועלכער איז מיט נאָך אַ חבר פאַרטאָג צוריקגעגאַנגען אין געטאָ אַריין מיט מעל, וועלכעס זיי האָבן געקויפט ביי אַ אוקראינער. ער האָט זיי ביידע געשאָסן אויפ'ן אָרט. אָזעלכע פאַלן איז געווען אין די צענדליקער. אַיעדן אין דער פרי האָט מען די יידן אין געטאָ אַרויסגעגעבן צו 10 דעקאָ

ברויט. אויף דעם ברויט האָט מען געמוזט וואַרטן אין רייעס,ביי וועלכע ס'האָבן געהאַלטן „אַרדנונג" די א. ד. דאַמאָלס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט א חיה'שער אכזריות דער א. ד.־מאַן מונדעק הענגער, וועלכער האָט מיט א נאַהייקע געשלאָגן די קראַנקע יידן, וואָס האָבן געבעטן ברויט אויסער דער רייהע. אַזוי האָט ער אַמאָל מערדעריש צעקאָטעוועט געניע שטריך פאַר אַזא „פאַרברעכן". . .

דער הונגער האָט געהערשט ווי פאַר דעם געטא. וועד ס'האָט נישט געהאַט קיין גאָלד אָדער קיין ווערט־זאַכן איז געווען פאַראורטיילט צום הונגער־טויט. מענטשן זיינען אַרומגעגאַנגען געשוואָלענע און נאָר א פאַר טעג זיינען זיי געשטאָרבן אין שרעקלעכע יסורים. גלייכצייטיק האָט געבושעוועט דער טיפוס. מענטשן זיינען מאַסנווייז געשטאָרבן. מאָטיע לייב איז אַרומגעגאַנגען מיט זיין וועגעלע און פון שטובן אַרויסגעשלעפט די טויטע. אין דער צייט פון א האַלב יאָר געטאָ־לעבן איז פאַר נויט, הונגער און טיפוס אומגעקומען אַרום 1500 מענטשן . . .

דאָס לעבן האָט פאַרלוירן אַיעדן פונק פון האָפנונג , אַיעדן ווערט. עס איז געווארן אומדערטרעגליך, קיינער האָט שוין נישט געוואָרט אויף נסים, וויל דער עולם האָט זיך שוין בלוטיק איבערצייגט אַז זייער גורל איז גע־התם'עט . . . אַיעדן טאָג האָט מען געוואָרט אויף א ענדע, וועלכע וועט איינמאָל פאַר אַלעמאָל אויס לייזן פון אַלע יסורים . . . אין אַזא צושטאַנד האָבן די יידן איבערגעלעבט סוף פעברואר 1943, נאָר א טראַגעדיע. פלוצים איז פאַרגעקומען א „אויסזידלונגס" אַקציע אין לאַגער אַריין אויף דעם יאָנאַווער לאַגער אין לעמבערג. פון לעמבערג זיינען דאָמאָלס געקומען די געסטאַפּא מיט ראָקיטא און לייבמייער בראש, צוזאַמען מיט יידישע מיליציאַנטן. זיי האָבן פאַרלאָגט פונ'ם יידנראַט 500 אַרבעטער קיין לעמבערג. די יידן האָבן פאַרשטאַנען אין וואָס פאַר א „אַרבעט" עס גייט... מ'האָט זיך וויידער אויסבאַהאַלטן. די געסטאַפּא האָט אַבער גוט געקענט איר אַרבעט, און האָט אָנגעהויבן א געיאג איבערן געטאָ. מ'האָט געזוכט אויף די בוידעמס, אין די קעלערס און אין פאַרשידענע באַהעלטענישן. דערביי האָט מען צום רעשט אויסגערויבט די פאַרלאָזטע וואוינונגען. די געסטאַפּא האָט צוזאַמענגעשטעלט א פאַרטי פון 500 מענער, וועלכע זיי האָבן דערווייל צוזאַמענגעפירט אין די פוילישע שולע און פון דאָנען זיי אַוועקגעפירט קיין לעמבערג אין יאָנאַווער לאַגער אַריין. דאָמאָלס האָט מען פארנומען וואָלף בראַך מיט זיינע דריי זין, שמחה צימערמאַן, איציע וואורצל מיטן זון, יוסף ריטנער, אברהם זינגער, דוד ראָזענבאַך און פיל אַנדערע יאָוווערוואָר, מאשציסקער, קראקאָוויצער און ווישניער יידן אין געטאָ זיינען געבליבן אַלטע, קראַנקע, פרויען און קינדער.

אין חודש נאָוועמבער 1942, נאָך דער „בעלזשעצער אַקציע", אין דער צייט וועז מ'האָט געשאָפן דאָס געטאָ, איז קיין יאָוווערוו געקומען א ס.ס.־

מאן, א סלאוואק מיט'ן נאמען קארל האפמאן, בכדי דאָ צו גרינדן א מילי־טערישן וואלד־אמט. אנפאנגס האט מען צו דער אינסטיטוציע אנגענומען 6 יידן. וען מ'האט דעם אמט פארגרעסערט האט מען צו דער ארבעט צוגע־נומען מער יידישע ארבעטער. איעדער ייד, וועלכער האט דאָ געארבעט האט פונ'ם וואלד־אמט באקומען א ספעציעלע לעגיטימאציע, און אים האט מען נישט געטארט נעמען צו אנדערע ארבעטן און נישט ארויספירן. דעם 15טן נאוועמבער, א וואך נאכ'ן שאפן פונ'ם געטא, האט מען אין א אנדערער געגנד פון שטאט געשאפן א באזונדערן בלאק פאר די ארבעטער פונ'ם וואלד־אמט. א חוץ דער לעגיטימאציע האט יעדער ארבעטער פון דעם אמט באקומען א צייכן מיט א בוכשטאב ו. W וועלכע ער האט געטראגן אנ־געזייט אויף דער לינקער ברוסט. די צאל ו־ארבעטער איז דערגאנגען ביז 60. דער בלאק איז געשאפן געווארן אין דער שעפטיצקי גאס און האט ארומגע־נומען די הייזער פון שמואל ראזענבאך, משה בולק, וואלף סערבער, אנשל דרוק, ב. שטראסבערג, דוד פייער, שמעון גרינשטיין, פסח נאדעל, יונה גרינ־שטיין און מענדל ליפמאן. די ארבעטער, וועלכע האבן דאָ געווואוינט זענען געווען פארנומען ביי וואלד־ארבעט, קאנאליזאציע, א חוץ דעם האבן זיי גע־פירט אין בלאק פארשידענע ארבעטס־וואָרשטאטן ווי שניידעריי, קירשנעריי, שוסטעריי און איינבינדעריי. ס'זיינען געווען צווישן זיי אויך א פאר שאפערן. אין הויז פון שמואל ראזענבאך איז געווען א באזונדערע קאמענדאנטור פאר דער בלאק־מיליץ מיט'ן קאמענדאנט יעקב קליין בראש. קאמענדאנט פונ'ם בלאק איז געווארן בוזיע האן. די ארבעט האט זיך אנגעהויבן 7 א זייגער אין דער פרי און האט געדויערט ביז 6 אוונד מיט א פרייע מיטאג־שעה. די ארבעטער האבן דאָ באקומען 30 דעקא ברויט א טאג, — א חוץ דעם 10 דעקא מארמעלאד, 2 דעקא טיי, 7 קילא קארטאפל, 10 דעקא פעטן און 28 זלאטעס א וואך. איעדער וו־ארבעטער האט געהאט דאס רעכט צו האלטן אין בלאק זיין משפחה. אין פארגלייך מיטמיטן געטא איז דאָ געווען א גן־עדן, און די רייכע יידן האבן פאר א יעדן פרייז געשטרעבט צו באקומען א וו־צייכן. מיטן אנדל פון „וו"־צייכנס האט זיך פארנומען בווזיע האן. יענעם 1943 איז נאך קארל האפמאן, געווארן לייטער פונ'ם וואלד־אמט א בערלינער דייטש, וואלטער גינטער. מיט זיין הסכמה האט בוזיע האן פארקויפט די „וו"־צייכנס. דעם זעלבן צייכן פלעגט ער פארקויפן איינעם, דאן ביי אים אפענעמן, פאר־קויפן א צווייטן, און באלד ווידער א דריטן. גינטער'ן איז דער אויפטו פון בוזי האן שטארק געפעלן, און וועלנדיק וואס מער געלד אויסצאפן האט ער כסדר פארגרעסערט די צאל בלאק ארבעטער. אבער אזוי ווי ער האט נאר געהאט דאס רעכט אויף 60 „וו"־צייכנס, זיינען 24 יידן געווען אין בלאק אן א בארעכטיגונג און געבליבן ווי אויפ'ן וואסער, ווייל נישט געקוקט דארויף וואס זיי האבן באצאלט שווער געלד, האבן זיי קיין צייכן נישט געהאט.

אין בלאָק איז די יידן געווען אַן אַ פאַרגלייך בעסער ווי אין געטאָ. איבערדעם פלעגן זיך די געטא־אייניגונגען, נישט געקוקט אויף דער געפאַר, זיך אַרויס'גנב'ענען אין בלאָק אַריין, דאַרט עפּעס צו באַקומען, אָדער אויך פון בלאָק אין געטאָ אַריין. אָזוי האָט מען אמאָל געכאַפּט אין געטאָ לייב קאַ־מערמאַן מיט אַ „וו"־צייכן, וועלכער איז געקומען אַהער פונ'ם בלאָק. מ'האָט אים באַלד פאַרנומען אויף דער אוקראיניישער פאַליציי. אין פאַליציאַנט, אַ געווען געטשטער שפּיאָן, מיט'ן נאָמען זשילאָ, האָט אים צוגעבונדן צו אַ פּאָר פערד, וועלכע האָבן אים, לויפנדיק, נאָכגעשלעפּט, און אָזוי אַרום געהרגעט.

וועג מ'האָט בשעת דער אַקציע אין „יאַנעווער" לאַגער אַריין, פאַרנומען יידן פון געטאָ, האָט מען פונ'ם בלאָק קיינעם נישט ערירט.

דאָס לעבן אין געטאָ, ווי אויך אינ'ם בלאָק, האָט זיך געשלעפּט אַן א אויסזיכט אויף אַ בעסערן מאָרגן. מ'האָט געלעבט, ווי אין אַ זומפּ, פון וועלכן ס'איז אוממעגליך זיך אַרויסצובאַקומען. די פאַרדאַרבנקייט, וועלכע ס'האָבן אונטער דעם דייטשן סיסטעם אין זיך אַריינגעזאַפּט געוויסע יחידים, האָט געמאַכט שרעקלעכע פאַרטשריטן . . .

צווישן די יידן, און בפרט צווישן דער יוגנד האָבן זיך אָבער אויך געפינען אַזעלכע, וועלכע האָבן נישט געוואָלט זיך אונטערגעבן דעם סיסטעם, און דעם לעבן, וואָס האָט געהערשט אין געטאָ. זיי האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון געטאָ אין וואַלד אַריין, און אפילו מיט געווער אין האַנד צו זוכן דאָס רעכט צום לעבן. אָזוי איז אָנהויב אפּריל 1943 אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ 40 מאַן, וועלכע האָבן זיך אַרגאַניזירט אין אַ פּאַרטיזאַנער גרופּע. זיי זיינען געווען פון לובאַטשוב און אַנטלאָפּן זיינען זיי אין דער ריכטונג פון די לובאַטשובער וועלדער. די גרופּע איז געווען גוט באַוואָפנט און האָט געהאַט גרויסע געלד מיטלען. נאָך זייענדיק אין געטאָ, האָבן זיי אָנגעקויפט געווער, ווי אויך דייטשע מונדורן ביי אוקראיניש מיליציאַנערן. אַ גרויסע צאָל געווער האָבן זיי גע־קויפט ביים וועכטער פונ'ם מאָגאַזין אין וואולקא ראַסנאַווסקא. דאַרט האָבן זיי ביי אַ פויער געקויפט אַ פּאָר פערד מיט אַ וואָגן. אין אַ געוויסן טאָג האָבן אַ פּאָר פון דער גרופּע פאַרנומען דעם וואָגן און אַוועק אין וואַלד אַריין. פון דער פאַרטיזאַנער־גרופּע איז ליידער געבליבן נאָר אייניגער, פאַרמט פון סאַנדאוו וויישניע.

אָזוי האָט עס אויסגעזען אין דער „יידנשטאָט". מענטשן האָבן וויטער געאַרבעט און וויטער געשטאַרבן פון הונגער און טיפוס. דער יידנראַט און די א. ד. האָבן ווי געווינליך געדענקט אַן זיך. בוזיע האָן האָט געמאַלן בילדער פאַר זיין שעף, פאַר דעם „יודענפרוינד" גינטער און איז מיט אים אַרומגעפאָרן אויסגראָבן יידיש געלד און חפצים, וועלכע יידן האָבן באַהאַלטן, און וועגן וועלכע בוזיע האָן האָט גוט געוואוסט . . .

אזוי ווי פסח איז געווען נאענט, האבן יידן מיט אלע מיטלען געשטרעבט אנצוגרייטן מצות לכבוד יום־טוב, וועלכער וועט אפשר זיין דער לעצטער...
אזוי האבן זיי זיך דערווארט דעם 16 אפריל, 1943.

קאפיטל 6.

אין דער מיט חודש אפריל האט דער לייטער פונ'ם וואלד־אמט וואלטער גינטער פארזאמלט זיינע ארבעטער, בכדי אדורכצופירן א קאנטראל פון די „וו"־צייכנס. ווער ס'האט נישט געהאט קיין „וו"־צייכן האט געמוזט בלייבן אין וואלד־אמט, די איבריקע 60 האט ער אבגעשיקט אין בלאק אריין. מ'האט באלד פארשטאנען, אז ס'וועט עפעס פארקומען. ווער ס'האט געהאט א מעג־לעכקייט האט געבראכט זיינע נאענטע און באקאנטע אין בלאק אריין. און זיי דארט אויסבאהאלטן אויפ'ן אלטן שטייגער.

פרייטיק, דעם 16 אפריל 1943, 5 אזייגער אין דער פרי, האט א גרופע ס.ס.־לייט בליצשנעל ארומגערינגעלט דעם בלאק און צוגעטרעטן ווי צו א שטורם. די אלע, וועלכע האבן געהאט א „וו" האט מען באפוילן זיך אויס־צושטעלן אין א רייהע. גלייכצייטיק האבן די ס.ס. מיט גראנאטן אויפגעריסן אלע באהעלטענישן און בונקערס אויפ'ן געביט פונ'ם בלאק. וועמען זיי האבן געטראפן אן א „וו"־צייכן האבן זיי אויפ'ן ארט געשאסן. די ערשטע איז אויף אזא אופן געפאלן אברהם אייס טאכטער מיט א קינד. די צעווילדעוועטע ס.ס.־לייט האבן אויפגעריסן די באהעלטענישן פון די פאמיליעס הענער, שער, לאנדעס און פיל אנדערע, וועלכע האבן געהאט זייערע נעסטן אין בלאק. די ס.ס.־לייט האבן פארלאנגט פון די ארבעטער מיט די „וו"־צייכנס, זיי זאלן העלפן אויסכאפן די יידן פון די באהעלטענישן, אבער קיינער פון זיי האט זיך פון דער רייהע נישט געריר. אלע, וועלכע מ'האט צוזאמענגענומען פון די באהעלטענישן, אן „וו"־צייכנס האט מען אפגעפירט אויפ'ן זאמל־פלאץ אויפ'ן אלטן בית־עולם אנטקעגן דער גרויסער שול. די 60 מאן מיט דער „וו" האט מען שפעטער אויך אהין אוועקגעפירט. אין דער גאנצער שטאט איז געווען א אויסנאם־צושטאנד, ווי בשעת א באלאגערונג. אלע וועגן זיינען געווען ארומגעשטעלט מיט באוואפנטע דייטשע פאליציי. אין מארק זיינען געשטאנען געדעקטע לאסט־אויטאס, וועלכע זיינען געווען באדינט פון וולאסאוועצע אין שוואַרצע מונדירן.

אין דער זעלבער צייט האָט אַן אַנדערע אָבטיילונג פון ס.ס. מיט הילף פון יידישער מיליץ פון לעמבערג, אַרומגערינגעלט דאָס געטאָ. נאָך אַ סיגנאַל זיינען זיי אַריין אין געטאָ און אָנגעהויבן אַרויסטרייבן די יידן פון די וואוי־נונגען, אויפרייסן מיט גראַנאַטן די בונקערס, באַהעלטענישן און קעלערס. אַלע האָט מען קאָנצענטרירט אויף דעם אַלטן בית־עולם אַנטקעגן דער שול. די יידן זיינען אַרויסגעגאַנגען פון זייערע לעכער אויסגעמאַטערטע, אויסגע־דאַרטע, אָבגעריסענע, בלאַסע, טויט־דערשראָקענע, מיט זייערע אָרעמע טלו־מעקלאך מיט טיילן פון אָנגעטוכן, וועלכע זיי האָבן אין לעצטן מאָמענט מיט זיך מיטגענומען. ווער ס'האָט נישט געקאָנט גיין, אָדער ווער ס'האָט געפראָווט צו אַנטלויפן — איז געשאָסן געוואָרן אויפ'ן אָרט. מ'האָט אַרויסגעפירט אויפן זאַמלפּונקט אַלע יידן, וועלכע זיינען נאָך געווען אין גטאָ. אָט זעט מען פירן דעם לערער אייזנשטיין מיט אַ צעקלאָפטן קאָפּ, נאָך אים זיין פרוי און שוועסטער. דאָרט פירט מען מוניע גילס, דאָרט פנחס דייטשער . . . אַלע ברענגט מען אויפן זאַמל־פּלאַץ. דאָן האָט מען אָנגעהויבן די סעלעקציע. די יענקע, וועלכע זיינען נאָך געווען פעאיק צו אַרבעט — האָט מען געשטעלט אויף דער רעכטער זייט, אויף דעם בית־עולם. פרויען און קינדער האָט מען אריינגעפירט אין בית־המדרש אריין און אין קלויז: זיי האָט מען היינט גיזאָלט אומברענגן. מ'האָט אויך באַלד געבראַכט די 24 אומגליקלעכע, וועלכע האָט געזאָלט באַהאַלטן ביי זיך, ווייל זיי האָבן אים באַצאָלט און קיין „וו" נישט באַקומען. פאַרשטייט זיך, אַז גינטער האָט זיי אַליין אַרויסגעגעבן צום טויט. מ'האָט זיי אויך אַריינגעפירט אין בית־המדרש אַריין . . .

אויפן פּלאַץ פון אַלטן בית־עולם, אַנטקעגן די פאַרזאַמלטע יידן — האָבן די דייטשן געשטעלט 2 טישן. ביי איינעם האָבן די ס.ס. אין 2 אָפּענע קאַסטנס געזאַמלט אַלע יידישע חפצים און זאכן פון פּערזענליכן געברויך, וועלכע יידן האָבן געהאַט ביי זיך. די יידן האָבן דאָ אָבגעגעבן זייער לעצטן שטייער: זייגערלעך, בייטעלעך, רינגלעך, ברילן . . . ביי דעם צוויייטן טיש האָט מען גפּראָווט די אַרבעטס־פּאַפּיריי פון די אומגליקלעכע, אָדער מ'האָט זיי פאַר־אורטיילט צום טויט. די יידן פונ'ם פּלאַץ האָבן זיך אויסגעשטעלט אין אַ לאַנגע רייהע און אַזוי איינציקווייז דעפּילירט פאַר די טישן. אַיעדן האָט מען רעווי־דירט. יונגע בעסטאַפּאַווצעס האָבן געהאַלטן „אַרדנונג", שלאָגנדיק אָן רחמנות מיט נאַהייקעס, פאַרענדיקט מיט אייזערנע קוילן . . . .

ביז מיטאָג האָט מען אַלץ צוגעבראַכט אויפן זאַמל־פּלאַץ נייע קרבנות. די סעלעקציע האָט מען גיך פאַרענדיקט. פון דעם בית־המדרש און פון דער קלויז האָבן זיך געטראָגן יאָמערליכע געשרייען און געווייגען פון פרויען און קינדער, וואָס ס'האָט אַזוי צערודערט און אויפגערעגט די בעסטאַפּאַווצעס, אַז זיי זיינען אַריין אין דעם בית־המדרש און מיט שיסן געשטילט די פאַר־זאַמלטע. . .

אויפן פּלאַץ איז געווען שטיל. אַיעדע ווייל האָט מען צוגעבראַכט נייע קרבנות, וועלכע מ'האָט ערגעץ וואו געפונען. יעדע גרופּע איז געווען שטאַרק באַוואַכט. וועט ס'האָט זיך געריכט פון אַרט איז געשאָסן געוואָרן.

3 אַזייגער נאָך מיטאָג. אַ שיינער אַפּריל טאָג. דער ערשטער אמת'ער זוניקער פרילינגס־טאָג. אויפן זאַמל־פּלאַץ קומען אָן פונ'ם מארק געדעקטע אויטאָס. געסטאַפּאָ פירט אַרויס פרויען און קינדער. פון בית המדרש קומען אַרויס שיינע יונגע מיידלעך: געניע שטיינבאַך, די יונגע צימערמאַן, די ברומער פון שקלאָ, סאַבינאַ מאנבער, נוסיע פוס . . . עס גייען גרופּעס פרויען, בלאַסע מיט צעלאָזטע האָר . . . פון פאַרשידענע גרופּעס אויפן בית־עולם געזעגנט מען זיי אָן ווערטער מיט טרערן אין די ברענענדיקע אויגן . . . די מיידלעך געזעגנען זיך מיט די וועלכע בלייבן אויפן פּלאַץ. אייניקע ווייגען, אַנדערע רופן צו נקמה, אַדער בעטן זייערע נאָענטע מ'זאָל געדענקען אָן זיי . . . אָבער די אויטאָס ווארטן נישט. די וואַסאָווצעס לאָדן גיך די פרויען, צו 50 אויף איין וואָגן. די מענער פון די גרופּעס, וועלכע זיצן אויפן בית־עולם, זעען ווי מען זעצט אַרויף אויף די אויטאָס די פרויען הענער, פאָולע לאַנדעס, די גילס מיטן קינד, די זינגער, די אייזנשטיין . . . איין אויטאָ פאַרט אָב, מען לאָדנט גיך אַ צווייטן. פון דעם בית־המדרש און פון דעם קלויז פירט מען אָן אויפהער . . . פרויען גייען, גייען, דאַכט זיך, אָן אויפהער. . . .

אין דער זעלבער צייט, וועו מ'האָט אַוועקגעפירט די פרויען, האָבן די ס. ס. אונטערגעצונדן דאָס געטאָ, די האַלצערנע הייזלעך שטייען באַלד אין פלאַמען: אַזוי אַרום ווילן די ס.ס.־לייט אַרויסבאַקומען די נאָך באַהאלטענע יידן פון זייערע באַהעלטענישן און לעכער. די אומגליקלעכע קריכן אַרויס פון פאַר־שידענע ערטער. די געסטאַפּאָ לאָזט זיי ווייט נישט גיין און שיסט צו זיי. די קרבנות פאַלן אין פייער אַריין. זיי ווילן אַנטלויפן . . . די ברענעדיקע לויפן אַרום ווי לעבעדיקע פייערן, אָבער די ס. ס. טרייבן זיי צוריק אין פייער אַריין. אַזוי איז פאַרברענט געוואָרן מאַלציע קאַהאַנע. אויף אַזאַ אופן האָבן געפונען דעם טויט חיים שטריק, מיט זיין פרוי איטע, מיט די קינדער ישראל, עציע און רוכציע ווי אויך פיל אַנדערע יידן.

גלייכצייטיק האָבן זיך אויפן זאַמל־פּלאַץ אָבגעשפּילט שוידערלעכע סצענעס. פון די גרופּעס, וועלכע זיינען געווען אויסגעוויילט צום טויט האָבן אַ טייל קינדער, ווי אויך אַלטע געפּראַווט אומבאַמערקט אַריבערקריכען צו דער גרופּע מיט די „וו" צייכנס, וועלכע איז געזעסן נישט ווייט. דעם קליינעם מאַניע מאַנבער ווי אויך מ. הענער איז עס געלונגען; זיי האָבן באַקומען פון זייערע עלטערע ברידער „וו"־צייכנס. אַנדערע פּראַווון אויך, אָבער ווי נאָר די ס.ס. האָבן דאָס באַמערקט, האָבן זיי אַ פּאָר מאָן צעקאַטעווט אויף טויט. לייזער זיס האָט געפּראַווט פון זיין גרופּע אַריבערצוגיין צו די, וועלכע

יינען געווען אויסגעווייליט פאַרן יאַנאַווער לאַגער. ער איז צוגעגאַנגען צום זיש, וואו ער האָט אַבגעגעבן אַלעס, וואָס ער האָט געהאַט ביי זיך, דאַן האָט ער עוואָלט צוגיין צו אַ צווייטער גרופּע. א ס.ס.־מאַן האָט באַמערקט דעם אויפטו ון מיט מערדערישע שלעג צוריקגעטריבן לייזער זיס צו זיין גרופּע. אַזוי יז אויך געשען מיטן קליינעם סיוניע הענער.

די וולאַסאָווצעס מיט די ס.ס. האָבן ניט געוואָלט. אָן אויפהער האָבן זיי :עשלאָגן און גענאָדן אויף די אויטאָס. נאָך די פרויען האָט מען אָנגעהויבן ארנעמען די אַלטע און קראַנקע מענער. אין יידישער מיליציאַנער, לוי אַלצמאַן, האָט געוואָלט אַנטלויפן פונ׳ם אויטאָ. א ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט זאָ דאָס באַמערקט האָט אים צעהאַקט דעם קאָפּ, אויסגעשלאָגן אַן אויג, ון אָפּגעפירט צום טויט. די אויטאָס האָבן קורסירט שנעל. אַהין און צוריק, אַהין און צוריק אָן עס זיינען געבליבן נאָר 2 גרופּעס: אַיין גרופּע פון 160 מאַן, וועלכע מ׳האָט געזאָלט אַוועקפירן אין לאַגער אַרײַן אויפן יאַנאַווער אין לעמבערג, און די צווייטע גרופּע פון 60 מאַן מיטן "וו"־צייכן.

די אַלע קרבנות, וועלכע מ׳האָט אויסגעקליבן צום טויט האָט מען מיט וויטאָס אַוועקגעפירט אין פאָרודער וואַלד אַרײַן. דעם טאָג האָט מען פון אַווערעווער געטאָ אַוועקגעפּריט צום טויט אַרום 4000 יידן. אין דער פרי, זיידער מ׳האָט אָנגעהויבן די „אַקציע", האָט די געסטאַפּאָ געמומען פונ׳ם עטאָ 40 מאַן און זיי געשיקט אין וואַלד אַרײַן אויסצוגראָבן מאַסן־קברים . . .

נאָכדעם ווי די ס.ס. האָט שוין אַלע יידן פון פלאַשׂ אַוועקגעשיקט, האָבן יי זיך געמומען צום קאָנטראָלירן די „וו"־צייכנס, ווי אויך די „אויסווייזן", די לעגיטי־ מאַציעס. ס׳האָט זיך ביי דער קאָנטראָלע אַרויסגעוויזן, אַז דער 15 יעריקער ארבעטער מיטן נאָמען בעקער, וועלכער האָט געהאַט אַ גוטע לעגיטימאַציע, זאָט אָבער געהאַט אַ „וו", אַ געצייכנטע, נישט קיין געניטע. ער האָט אַמאָל יין „כשר'ן" צייכן פאַרלוירן און זיך אַליין געמאַכט אַן אָנדערן. איינער פון י קאָנטראָלערן, אַן איינהאָנטיקער ס.ס.־מאַן, האָט בעקערן געוואָרפן צו דער נרד און אים אַזוי שרעקלעך געשלאָגן, אַז וועז מ׳האָט אים אויפגעהויבן, איז נר שוין ניט ענלעך געווען צו א מענש: דאָס פנים צעקנעטן, צעבלוטיקט, ויסגעשטאָכענע אויגן. ער האָט געבעטן, מ׳זאָל אים שענקען דאָס לעבן. ז׳האָט נישט געהאָלפן. דער ס.ס.־מאַן האָט אים לאַנג געשלאָגן, ביז ער האָט ים געהרגעט. דאַן איז געקומען די רייע אויף ברוך דרוק. אים האָבן, מיט אַ פאָר וואָכן צוריק, אין דער היים אין בלאָק, באַפאַלן באַנדיטן, אים מערדע־ יש צעשלאָגן און אַלעס צוגערויבט. מ׳האָט אים דאָמאָלס אויך צוגענומען עם מאַנטל, אויף וועלכן ס׳איז געווען צוגענייט דער „וו"־צייכן. גינטער זאָט אין יענער צייט אים געגעבן אַן אַנדערן „וו" מיט זיינעם אַ סטעמפּעל. נישט געקוקט דאַרויף, וואָס גינטער האָט די גאַנצע זאַך אויפן אָרט אויפגע־

קלערט האָט מען ברוך דרוק אַוועקגעשיקט אין יאַנאַוועך לאַגער אַריין, וואו ער איז צוזאַמען מיט אַנדערע אומגעקומען.

אין דער זעלבער צייט איז אין דעם פאַרודנער וואַלד פאָרגעקומען די מאַסן עקזעקוציע. פון די אויטאָס, וועלכע זיינען אָן אויפהער אַנגעקומען פון שטאָט, האָט מען אַבגעלאָדן די קרבנות און זיי געצוואונגען מיט שלאָגן זיי זאָלן זיך גיך אויסטאָן ביז נאַקעט. דאָן האָט מען זיי געטריבן אויף אַ ברעט, וואָס איז געלעגן אויף דעם קבר, און מיט אויטאָמאַטן געשאָסן צו 10 מיט אַ מאָל. די געשאָסענע, ווי אויך אָפטמאָל נאָר פאַרוואונדעטע, זיינען אַריינ־געפאַלן אין גרוב אַריין, וואו דריי יידן האָבן אויסגעלייגט די מתים. ווען איין רייע איז געווען פול האָט מען זיי צוגעשיט מיט ערד, און אויף זיי געשאסן אַנדערע. די נאַקעטע קרבנות, אַרויפגייענדיק אויפן ברעט, האָבן געזאָגט ווידוי, געווויינט און זיך געזעגנט מיט די געבליבענע . . . ווען די עקזעקוציע האָט זיך געענדיקט האָבן די ס.ס.־לייט געווארפן אין די קברים אַריין גראַנאַטן בכדי די מתים וואָס בעסער אָנצושטאָפן אין די גרובער . . . אַזעלכע מאַסן־קברים איז געווען 4, פון צווי אַ האַלבע מעטער טיף, אכט מעטער די לענג אוקפיר מעטער די ברייט. די קברים זייענן געווען אַזוי פאַרפולט, אַז נאָך דעם, ווי מ'האָט זיי צוגעשיט מיט ערד, האָט דאָס בלוט אָן אויפהער זיך אַרויסבאַקומען. אַ גאַנצע וואָך האָט מען די קברים צוגעשיט, אָבער דאָס בלוט האָט מען נישט געקאָנט שטילן. די דייטשע פאָליציי האָט שפּעטער געכאַפט אין שטאָט פאָליאַקן און אוקראינער און זיי געשיקט אין וואַלד אַריין פאַרשיטן די גרובער, בכדי איינמאָל פאַר אַלעמאָל דאָס בלוט צוצודעקן. מ'האָט אויך געשיקט צו דער אַרבעט אַ בריגאַדע פון דייטשן „בוידינסט", וועלכע מ'האָט געגעבן 50 ליטער בראַנפן זיי זאָלן אומבאַדינגט די מאַסן־קברים גוט צודעקן. נאָכ'ן פאַרגיסן די קברים מיט קאַלך איז זיי ערשט געלונגען דאָס בלוט צוצודעקן.

דעם זעלבן טאָג, פאַרנאַכט האָט מען אויפגעלאָדן אויף די אויטאָס די 160 יידן וועלכע מ'האָט געזאָלט אַוועקשיקן קיין לעמבערג אין לאַגער אַריין אויף דעם יאַנאַוועך. צוזאַמען מיט זיי האָט מען אויפגעלאָדן די קליידער און אַלע זאַכן פון די דערמאָרדעטע, וועלכע מ'האָט אַהער צוגעפירט פונ'ם פאַרודנער וואַלד . . .

אויפן פלאַץ פונ'ם אַלטן בית־עולם אַנטקעגן דער פאַרברענטער שול זיינען נאָר געבליבן די 58 מענשן מיט די „וו"־צייכנס. איין ס.ס.־מאַן, דער לייטער פון דער „אקציע" האָט זיך צו זיי געוועדעט מיט אַ קורצער רעדע. ער האָט זיי פאַרשטענדיקט, אַז זיי גייען צוריק אין בלאָק אַריין, און זיי געווארנט, אַז אויב ס'וועט נאָר איינער פראַווין צו אַנטלויפן, „זאָ ווירד די גאַנצע געזעלשאַפט אויפגעלעזט . . ."

קאפיטל 7.

דער בלאק איז דורך די דייטשן פארוואנדלט געוואָרן אין א לאגער. נאכ'ן צוריקקומען אהער פון די 58 מאן, האט זיך ארויסגעוויזן, אז נישט אלע באַ העלטענישן זיינען אין געטא אויפגעדעקט און געפונען געוואָרן. דעם צווייטן טאג נאך דער אקציע האבן די דייטשן געהייסן אויפגראבן די פארשיטע, אבער נישט אויפגעדעקטע, בונקערס. מ'האט געפונען פיל טויטע, צעדרוקטע פון בעלקעס און שטיינער, ווי אויך שווער פארוואונדעטע. פון אין באהעל־ טענים איז ארויסגעקומען א גרופע, נישט יאוועריעווער יידן, מיט א ספר־ תורה. אזוי זיינען א גאנצן טאג ארויסגעקומען פון פארשידענע לעכער לעבן־ געבליבענע יידן. פון דעם בונקער ביי די אדלערס איז ארויסגעקומען 80 לעבעדיקע יידן.

די דייטשן האבן צונויפגענומען ארום 200 יידן אין שול אריין, דאן האבן זיי געשאפן פאר זיי א נייעם געטא, און זיי איבערגעגעבן אין הויז. מ'האט זיי געגעבן ברויט, און מ'האט אפילו ארגאניזירט א נייעם יידנראט מיט איציע טוך בראש. די „אידיללע" האט אבער לאנג נישט געדויערט. נאך א פאר טעג האט דער יאוועריעווער הענקער וואלף אלע ארויסגעפירט אין וואלד אריין און זיי אלע אויסגעשאסן נישט ווייט פון די 4 מאסן־קברים.

די „וו" ארבעטער האבן געפראווט ווידער אנהויבן לעבן אויפן פריערי דיקן שטייגער. באלד דעם צווייטן טאג זיינען זיי ארויס צו זייערע געווויינלעכע ארבעטן א חוץ די ארבעטער האבן זיך אין געווועזענעם בלאק אנגעזאמלט מער יידן, וועלכע זיינען ארויס פון די באהעלטענישן אינ'ם בלאק, ווי דער יונגער ט. אדלער, איציע מאנבער (פון לעמבערג) מיט דער פרוי און זון, די גאנצע משפחה כאראק, דער ד"ר כץ (פון מאשציסק) מיט דער פרוי און פיל אנדערע. העלע אדלער האבן באקאנטע אוקראיניש מיידלעך באהאלטן נאך פאר דער „אקציע".

די געגנזייטיקע פארהעלטנישן צווישן די ארבעטער האבן זיך שטארק געענדערט און פארבעסערט, ווייל די יידישע מיליציאנטן האבן איצט אינ־ גאנצען פארלוירן זייער איינפלוס און וויכטיקייט. בפרט דוד באדיאן און בוזיע האן האבן אויפגעהערט שפילן זייער ראל.

לויט דעם צוזאג פוז די דייטשן האט דער „וו"־לאגער געזאלט נאך דויערן 3 חדשים, אבער שוין נאך 12 טעג האט מען זיך דערוואוסט אז דער לאגער דארף ליקווידירט ווערן, און די „יודענשטאט" דארף ווערן „יודענפריי".

ווען די יידן פונ'ם בלאק האבן זיך דערוואוסט ווען דעם גורל פון דער לעצטער גרופע וועלכע וואלף האט אויסגעשאסן, איז דארט אנטשטאנען אזא

פּאניק, אז כּאראַק מיט זיין פּרוי און קינדער, די פּרוי קירשבוים און אַנדערע, זיינען אַרויס פונ׳ם בלאָק און געוואָלט אַנטלויפן ווי די אויגן וועלן זיי טראָגן. די שטעטישע אוקראינער האָבן זיי אָבער באַלד איינגעהאַלטן און איבערגע־געבן וואַלפ׳ן אין די הענט אַריין וועלכער האָט זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד אַריין און דאָרט דערשאָסן. וואָלף אַליין האָט שפּעטער דערציילט, אז ווען ס׳איז געקומען די רייע צו שיסן פּעפּקע כּאראַק, אַ מיידל פון אומגעוויינלעכער שיינקייט און כּאַראַקטער, האָט זי אָנגעהויבן זינגען יידישע לידער און צו חוזק׳ען פון אים און פון די דייטשן.

פּאַר דער פּולשטענדיגער ליקווידאַציע פונ׳ם בלאָק איז בוזיע האַן, זיין ברודער אַזיע, באַדיאַן און אַנדערע, אַנטלאָפן קיין סאַמבאָר. דאָרט זיינען אָלע אומגעקומען אַ חוץ דוד באַדיאַן, וועלכער איז נאָכן אַריינקומען פון דער רויטער אַרמיי, צוריקגעקומען קיין יאַוורעוו.

אינ׳ם בלאָק האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן יונגעלייט אין גרופּעס וועלכע האָבן געפּלאַנט צו אַנטלויפן אין וואַלד אַריין. זיי האָבן זיך אָנגעגרייט געווער, פּאַר וועלכן מ׳האָט געצאָלט יעדן פרייז. מיט דער ערשטער גרופּע זיינען אַרויסגעגאַנגען: א. הענער, מ. הענער, מ. איציע צימערמאַן, מ. ווימער. און אַנדערע. אין די וועלדער האָבן זיי זיך קאָנטאַקטירט מיט סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן זיי געגעבן נויטיקע הילף און אָנווייזונגען. אַ פּאָר טעג שפּעטער איז פונ׳ם בלאָק אַרויסגעגאַנגען אַ גרעסערע גרופּע, מיט דיאַמאַנט, איציע וועסט, אהרון גרינשטיין און אַנדערע. ס׳איז נישט באַוואוסט וואָס מיט זיי איז געשען, ווייל קיינער פון זיי איז נישט צוריקגעקומען. אין וואַלד אריין איז אויך אַנטלאָפן יונה בער מיט מענדל רייף פון ווישניע. זיי זיינען אַוועק אָן געווער.

א טייל יאַוואָראַוועך יוגענד האָט אויך אָנטייל גענומען אין די פּוילישע קאָנספּיראַטיוויע אָרגאַניזאַציעס. אין אזא אָרגאַניזאַציע האָט מיטגעאַרבעט אינוש. ישראל מאַנבער. מיט אים האָט זיך פּאַראינטערעסירט א פּאָליאַק מיטן קאָנספּיראַציע נאָמען זשעגאָטא. אין דער אָרגאַניזאַציע איז געווען א „קייטן" סיסטעם, ד. ה. אז יעדער האָט געקענט נאָר איינעם אָדער צוויי חברים. מאַנבער האָט געאַרבעט ביים איבערנעמען געהיימע ראַדיאָ מעלדונגען און שיפּרן ווי אויך געשריבן געהיימע בלעטלעך, וועלכע זיינען מיט געהיימע וועגן איבערגעגאַנגען פון האַנט־צו־האַנט. דער ראַדיאָ אַפּאַראַט ביי וועלכן מאַנבער האָט געאַרבעט איז געווען אַ קליינער, פּאַר קורצע וועלן. ער איז געווען באַהאַלטן אין א שיך שאַכטל. די אַנטענע פון קופּערנעם, נישט איזאַ־לירטן דראָט איז געווען איינגעפלאָכטן אין דאָך.

(אַרכיוו פון דער וואָיעוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע נומער 1005).

עטלעכע יידן, צווישן זיי אויך י. דויערמאן האבן זיך באהאלטן אויפ'ן בית־עולם. מ'האט זיי אבער באלד געפונען און געשאסן. וואלטער גינטער, דער לייטער פונ'ם וואלד־אמט, וועלכער האט אויך אַ ראפינירטן אופן אויס־געגאגט פון „זיינע" יידן דאס לעצטע און דאן זיי געלאזט אומברענגען און וועלכער האט געשפילט אַ ראל פון אַ יידישן באשיצער, האט גערופן „זיינע" בלאק־יידן גוטוויליק צו גיין קיין לעמבערג אין „יאנעווער" לאגער אריין, וואו זיי „וועלן קענען די שלעכטע צייט איבערלעבן". אסך יידן האבן זיך געלאזט אַנרעדן און זיינען פונ'ם יאוערעווער גהינום אוועק אין „יאנאווער" גהינום אריין. אזוי זיינען דאמאלס געגאנגען: יעקב קליין, אברהם אייס מיט'ן זון, מאנבער (פון לעמבערג) מיט דער פרוי און זון, לייב גארליצער מיט דער פרוי און אנדערע. די איבריקע, וועלכע האבן זיך נישט געקאנט אויסבאהאלטן האבן די דייטשן סוף אפריל פארנומען אין „יאנעווער" לאגער אריין קיין לעמבערג. צווישן אנדערע האט מען דאמאלס פארנומען מיילעך מאנבער מיטן יונגסטן זון מאניע. די פרויען און קינדער האט וואלף אויסגעשאסן אויפ'ן ארט. די לעצטע זיינען געשאסן געווארן שרה מאנבער מיט דער טאכטער פייגע, אויגארטן פון פשעמישל, אַ פרוי פיין, מינציע פליישער, סימע שטריך און אנדערע. סוף אפריל האבן די דייטשן אונטערגעצונדן און צענומען דעם בלאק און די ערד פארקערט . . .

לעבן געבליבענע יחידים האבן זיך אין דער לעצטער מינוט גערטעווט אויף פארשידענע אופנים. אַ טייל מיידלעך, ווי די גארליצער און די גרייף זיינען ארויס פון יאוערעוו אויף ארישע פאפירן. אנדערע האבן זיך באהאלטן ביי באקאנטע פאליאקן און אוקראינער. די אוקראינער אבער האבן כמעט אן אויסנאם די באהאלטענע יידן אויסגעגעבן די דייטשן. אזוי למשל האט זיך אַ מיידל סאניע אפיסדארף באהאלטן ביי אַ אוקראינער קאלאמוניעצקי. ער האט דאס מיידל אויפגענומען און דאן געשיקט נאך דייטשע זשאנדארמען, וועלכע האבן זי געשאסן. אַ יידישער פריזירער, דער אייגנטימער פונ'ם געשעפט „לוואויאנקא" האט זיין גאנץ פארמעגן באהאלטן ביי אַ אוקראינער דושקא, און אליין אוועק אין וואלד אריין. אין אַ צייט ארום איז דער הונגעריקער פריזירער געקומען צו זיין „פרייגד" דושקא נאך הילף. דער אוקראינער האט געשיקט זיין טאכטער אירענע נאך דייטשע פאליציי, וועלכע האבן דעם פריזירער געשאסן. אזוי איז אויך געשען מיט'ן אפטייקער ראט און מיט זיין פאמיליע. די משפחה ראט איז געווען באהאלטן ביי אַ פאלאק נישט ווייט פון קראקאוויע. מורא האבנדיק פאר די באנדעראוצעס, זיינען די פאליאקן פון יענער געגנד אנטלאפן קיין מעריב־פוילן. אזוי ארום איז די משפחה ראט ווי אויך אנדערע יידן, וועלכע זיינען געווען באהאלטן ביי פאליאקן, געבליבן ווי אויפ'ן וואסער. ראט'ס פרוי מיט דער טאכטער זיינען געקומען אין שטאט אריין און זיך געווענדט נאך הילף צו איר'ס אַ באקאנטן, אַ אוקראינער,

אַ לערער פון גימנאזיע, מיטן נאָמען סאַדאָווסקי ביי וועלכן די משפחה ראַט האָט באַהאַלטן זייער גאַנץ פאַרמעגן. סאַדאָווסקי האָט באַלד געשיקט נאָך פּאָליציי, וועלכע האָט די ראַט מיט דער טאָכטער אַרעסטירט. די טאָכטער האָט זיך אין תפיסה געסמט און די מוטער האָט מען געשאָסן. וען ראַט האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט האָט ער זיך געגומען דאָס לעבן . . .

די יונגע לאָלע וויוואָק, וועלכע האָט פאַרלוירן איר גאַנצע משפחה, האָט זיך אויסבאַהאַלטן א לאנגע צייט ביי אוקראינער, אָן זייער וויסן. 3 טעג פאַר דער באַפרייאונג פון יאָוועראוו דורך דער רויטער אַרמיי איז לאָלע וויוואָק, אַ הונגעריקע געקומען צו אַ אוקראינקע מאַריאַ מאַקאָוועס, און זי, ווי אַ אלטע באַקאַנטע געבעטן הילף. די אוקראינקע האָט צוויסן געגעבן דער פּאָליציי, וועלכע האָט די וויוואָק געשאָסן . . . .

די יאָוועראוער פּאָליאַקן דאָגעגן האָבן אין אַ סך פאַלן געהאָלפן די באַקאַנטע יידן, און זיי געשטיצט אין דער שווערער צייט. אַ גוט האַרץ פאַר די אומגליקלעכע האָבן אַרויסגעוויזן: די פאַמיליע פונ'ם פּוילישן אינזש. פּאָוו־ליקעוויטש, די פאַמיליע גילעוויטש, די לערערין נעבעלטשוק, דאָנישעווסקי און אַנדערע.

יאָוועראוו איז געווארן „יודענפריי" . . .

דעם 20טן יולי 1944, איז אַריינגעקומען די רויטע אַרמיי. אַיינצלנע יידן זיינען געקומען פונ'ם וואַלד. אָסך פון די וועלכע זיינען אַוועק אין די וועלדער זיינען דאָרט אומגעקומען פון די הענד פון אוקראַינער און וולאָסאָווצעס, וועלכע האָבן כסדר „געריניגט" די דאָרטיקע וועלדער.

די סאָוויעטישע מאַכט האָט אין יאָוועראוו אַרגאַניזירט אַ קאָמיסיע צום אויספאָרשן די דייטשע פאַרברעכנס אויפ'ן געביט פון דער „יודענשטאָט". אין דער קאָמיסיע זיינען אויך אַריין העגער, און דער אוקראַינישער דאָקטאָר קושניר. די קאָמיסיע האָט אויסגעהערט עדות, געעפנט די מאַסן־קברים, אויפ־געצייכנט א סיטואַציע פלאָן און אָנגעשריבן אַ פּראָטאָקאָל. . .

די לעצטע צוויי צענדליק לעבן געבליבענע יאָוועראוער יידן, וועלכע זיינען על פּי נס ניצול געווארן פונ'ם דייטשן גהינום, האָבן אויף די מאַסן קברים געשטעלט אַ באַשיידענע מצבה און פאַרלאָזט די שטאָדט, אָנהויבנדיק אַ ניי וואַנדערן איבער דער וועלט.

אַ גרופּע צוריקגעקומענע יאַווערעווער פון רוסלאַנד שטעלען זיך אָב אויף אַ וויל אין זייער חיימשטעטל און שטעלען אויף אַ מצבה אויפֿ'ן מאסען קבר פון די יאַווערעווער קדושים... און וואַנדערען וויטער.

עס לעבן נישט מער קיין יידן אין אלטן יאוורעוו — עס איז אויך
דא נישט מער פארצן אן בית־עולם אויף וועלכן א איבערגעבלי־
בענער פון די לעצטע יאוארצוועד יידן וואלט געקאנט אמאל זאגן
קדיש און לאזן א טרער —

אין פיר בריידער־קברים אויפין בערגל צווישן די סאסנעס ביים וועג
קיין פארודנע רוען מיט א פריצייטיקער אייביקער רו טויזנטער אונז
טייערסטע און נאענטסטע — — וועמענס אנדענק איך וויל אין די
דאזיקע בלעטלעך שטעלן א מצבה — — —

**
*

די דאָזיקע מאַנאַגראַפיע וועגן לעבן פון די יאַוואָראַווער יידן אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע און זייער ליקווידאַציע און פול־שטענדיקן אומקום, איז געשריבן הויפּזעכליך אויף גרונד פון גבועת־עדות פון די יעניקע, וועלכע האָבן זיך צוגעקוקט פון דער נאָענט צו דעם אַלעמען, וואָס די יידן זיינען אונטער דער דייטשער הערשאַפט אויסגעשטאַנען. די קנאַפּע קאָרעספּאָנדענץ פון דער יאַוואָראַווער יידישער זעלבסט־הילף מיט דער יידישער „י. או. ס." יידישער אונטערשטיצונגס שטעלע אין קראָקע, וועלכע געפינט זיך אין דער וואַיעוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע, וואָרפט אויך אַ ביסל ליכט אויף די פאַרהעלטנישן אין יאַוואָראַוו בשעת דער אָקופּאַציע.

איך האָב זיך געשטעלט די אופגאָבע צונויפצוזאַמלען וואָס גיכער אַלע מעגליכע מאַטעריאַלן און ידיעות וועגן דער אָקופּאַציע תקופה אין יאַוואָראַוו, וויל די רעפּאַטריאַנטן כוואַליע איז גיך אַדורכגעגאַנגען און די וויניקע אויגנווערדיקע עדות פון דער טראַגעדיע פון דער יאַוואָראַווער „יודנשטאַט" זיינען זיך צעפאָרן איבער דער וועלט און ס׳האָט געקאָסט פאַרפאַלן גיין אויך דאָס קנאַפּע, וואָס עס איז נאָך מעגליך געווען זיך צו דערווייסן.

איך האָב געשטרעבט אָפּצוגעבען כראָנאָלאָגיש אַלע עטאַפּן פון דער מאַר־טיראָלאָגיע פון די יאַוואָראַווער יידן. אַלע דאָ אָנגעגעבענע פאַקטן און עפּיזאָדן זיינען אויטענטישע.

איך דאַנק אויך אויף דעם אָרט אַלע די, וועלכע האָבן מיט זייערע מאַטעריאַלן, גבועת־עדות, דאָקומענטן און פאָטאָגראָפיעס מיטגעהאָלפן צו שאַפן אַ בילד פונ׳ם לעבן און פון דער ליקווידאַציע פון די יידן אין יאַוואָראַוו אין דער תקופה 1940—1939, און בפרט דעם אינזש. ישראל מאַנבער, יונה בער רחל שער, יהודה מעצלער, וואָלף האָכבערג, עמנואל נאָס און חיים שאָץ.

שמואל דרוק

חסיד׳ישע פערזענליכקייטען אין יאוואראוו

פון הרב אדמו״ר ר׳ אלימלך האַרוויץ

לערך תרי״ג איז געבוירען געווארען הגאון הצדיק ואיש פלא הרבי ר׳ אלימלך מיאוואראוו אין בעלז ,בבית א״ז הגה״ק מהר״י זי״ע זיין טוטער די באַרימטע אייִדעלע, וועגען וועלכע עס גיט קיין ערום פיל לעגענדעס, אז איר גרויסער פאַטער האַט אויף איר געזאַגט אז זי איז פאַררעכענט ווי אזוי אוז עס פעלט איר ניט מער ווי דער רבי׳שער ספאַדעק. אוז ווי באַקאַנט איז על פי דין אז טעכטער קומט ניט קיין ירושה, נאָר ביי איר איז געמאַכט געווארען אז אויסנאַם אוז באַקומען א חלק גלייך מיט די זיהן. איר מאַן זיין פאַטער הגה״צ ר׳ איציקעל איז געווען א זוהן פון רבי אלימלך סאַקאַלאַווער רב א זוהן פון רבי׳ן ר׳ אשר מרופשיץ ממלא מקומו של הגה״ח רבי ר׳ נפתלי מרופשיץ זייענדיג א קינד פון קוים 2 יאָהר איז ער נאָך אז עפידעמישער פאַקולטעט־קראַנקהייט געצליך בלינד געווארען, אזוי אז נור 2 אויגען־לעכער זיינען אים געבליבען. אוז ווי אַלטע חסידים האַבען דערציילט, אז זיין גרויסער זיידע אויפ׳ן וויי־געשריי פון זיין טאַכטער, די מוטער פוג׳ם קינד, האַט ער איר געזאַגט: האַב קיין מורא, איך בין דיר מכטיח אז עס וועט אים צו גארניט שטערען זיין בלינדקייט. אוז עס איז טאַקע אזוי געווען. עס איז ממש געווען א רעטעניש וועלכעס נאָך היינט איז דא פיל פיל אידען וועלכע געדענקען דאָס וואונדער. זייענדיג לחלוטין בלינד האַט ער געדענקט ממש ש״ם בעל־פה, דער־קענט מענשען, געזאַנגען פיל מאַל אַן א באַגלייטער, געווען א מבין אפילו אויף אַלעם. דיימאַנד סוחרים זענען געקומען אים פרעגען מביגות אויף זייער סחורה. געווען א טייערע בעל־תפלה. אין די ימים־נוראים האַט ער געדאַווענט די תפילות פון אויסעניוויניג פון אדון עולם ביז אדון עולם.

נאָך דער פטירה פון זיין מוטער די גרויסע צדיקת, איז ער אַוועק קיין שעברעשין (פוילן) וואו ער איז אויסגעוואקסען פאַר א גרויסען רבי׳ן. טאָג און נאכט איז דאָס שטעטל געווען פיל פון פילע חסידים און חסיד׳יסטעס פון דער גאַנצער סביבה ערום וויי אויך פיל פאַר־שטייער פון דער דאַמאַלסדיקע פרעסע זיינען געקומען זעהן דאָס גרויסע וואונדער פוג׳ם זעהענדיגען סגי נהור.

לערך אין יאהר תר"ן ווען עס איז ארוים די גזרה פון דער צארי־שער מאכט אז אלע עסטרייכישע בירגער זאלען פארלאזען דאס לאנד. איז ער געצוואונגען געווארען צוריק צוקומען אין דעם דאמאלסדיקען עסטרייכישן גאליציע און זיך באזעצט אין שטעטל יאוואראוו. אויך דא האט ער געהאט פיל אנהענגער. און חסידים זיינען גלאפען פון אלע זייטען כדי צו געניסען פון זיינע מופתים און ישועות.

פון זיינע וואונדער איז כדאי צו פארצייכנען פאלגענדע:

קומענדיג אויף א רבי'שע חתונה אין רוסלאנד פון זיין ברודער'ס טאכטער מיט'ן קוידענעווער צדיק'ס זוהן איז ער טמש געווען די סענסאציע פון דער ליטע. און מען דערציילט אז ביים קבלת פנים איז אויך געקומען בתוך הבאים דעם ליטווישען רבי'נס גבאי'ס זוהן. פרעגט ער אים: „א גבאי'ס א זוהן טראגט א לאקשען־ברעטעל? (דאמאלם האבען געטראגען יונגעלייט וועלכע שמעקען שוין מיט השכלה אזעלכע פארלאגעם איבער'ן העמד וויים און שטייף געפרעסט און בדרך הלצה האט מען עם אנגערופען לאקשען ברעטעל).

אמאל קומענדיג אין טשעבענאוו האט ער באזוכט דעם דארטיגען רב וועלכער איז געווען זיינס א קרוב האט זיך צו אים דער טשעש־נאווער רב געווענדעט מיט א פראגע, צי עס געפעלט אים זיין הויז וועלכעם איז ערשט ניט לאנג אויסגעבויט געווארען. האט ער אים געזאגט: עס איז זייער פיין נאר א ביסעל בטלנ'יש געבויט איין פענ־סטער איז נידריגער פון אנדערען. און וען מען האט נאכגעמאסטען האט מען אויסגעפונען אז מיט עטליכע סענטימעטער איז דער חילוק פון איין פענסטער צום צווייטען.

אן אינטערעסאנטער פאל: זיינע אלע אנדערע חושים זיינען גע־וען אזוי שטארק אנטוויקעלט אז נעמענדיג א זאך אין דער האנד, האט ער אפגעשאצט דעם ווערט דערפון. דיימאנדס האט ער גענומען צווישען די ציינער און גלייך געזאגט אלע מעלות און חסרונות פון זיי. הה"ק מאסטילא האט דערציילט: אז אויף זיין התונה אין בעלז האט מען געדארפט קויפן א בריליאנט פאר דער כלה האט דער שווער דער בעלזער רבי זצ"ל געהייסן פרעגען מבינות דעם יאוואראווער רבי'ן. האט ער גענומען דעם בריליאנט צווישען די ציינער און געזאגט אז דער שטיין איז ווערט 200 רייניש נאר אזוי ווי ער האט א חסרון זאל מער ניט צאהלען ווי 80 און אזוי איז טאקי געווען. דער סוחר האט זיך געהייסען געבען 200 און צוליב זיין פעהלער גענומען נאר 80.

עם וואלט געווען פיל צו דערציילען נאר עס איז ניט דער פלאץ דערצו אין תרס"ח ח' מרחשון קומענדיג אויף א באזונדער קיין בעלז מיטנעמענדיג זיין קיטעל און אפילו אביסעל ארץ-ישראל ערד אזוי אז קיינער פון זיין ב"ב האט דערפון ניט געווואוסט און פלוצים נדחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון אלקים כ' מרחשון תרס"ח. און מען האט אים געלייגט ביי זיין גרויסען זיידען. און פיל פיל טויזענטער אידען האבען באגלייט דעם צדיק למנוחת עולם.

ת נ צ ב " ה .

* * *

זיין ממלא מקום איז געבליבען הרה"צ ר' **פייוויש** הי"ד וועמען די נאצישע רשעים ימח שמם וזכרם האבען אומגעברענגט אין תש"ג אין בראדי. ער איז געווען א גאון וצדיק יסוד עולם אלע זיינע יאהרען געווען א גרויסער בעל-יסורים אמאהל ביי אן אפעראציע ביים בא-רימטען וויינער פראפעסאר נייומאן, האט ער געזאגט אז ער קען עס ניט פארשטיין אז א מענש מיט אזעלכע שמערצען זאל קענען אזויפיל זיצען און לערנען. אין יאווארוו האט קיינער קיין שום זאך ניט געטאן אהן זיין עצה. ער האט געהאט א גאונ'ישען מוח און אונגע-ווייניליכע חכמה. אלעס מיט'ן בייווערטעל און קליגען שמייכעל. ליב געהאט יעדען איד אהבת נפש אפילו דעם פחות שבפחותים. זיצענדיג ביי א טיש שבת אדער יום-טוב האט זיך ממש געשיט פערל פון זיין הייליג מויל ממש א ים פון חכמה און פון הסידות. אים הערענדיג האט מען זיך אינגאנצען פארגעסען עס האט אויף געהערט צו עקזיסטירן רויס און צייט און עטליכע שעה זיינען צוויק כהרף עין.

זכר כלם לברכה ת נ צ ב " ה.

יאוואראוער חסידישע פערזענליכקייטן

צוגעשיקט פון הרב אדמו"ר ר' יצחק רובין שליט"א

און דא גיבען מיר א מיעוט שבמיעוט אנשים החשובים ותלמידי חכמים היותר גדולים והמפורסמים פון יאוואראוו:

הרב ר' יוסף באמבאך, מחבר פון פיל ספרים, נאר מחמת ארימקייט האט ער ניט זוכה געווען זיי אפצודרוקען. ער איז געווען דער פאטער פון הרב הגאון **ישעי' פנחס באמבאך,** אבדק"ה אוישוויציען.

הרב הצה"ק ר' אלימלך.

הרב יצחק מאנד, זון פון מיקאליעווער רב און איידים פון ר' שלמה זימעל.

הרב ר' הערשל קלאראפעלד און זיין זון ר' **יוסף,** וואס האבן געשמ"ט מיט זייער לומדות.

ר' איטשע למדן, בעל מחבר פון א ספר איבער רמב"ם הלכות פסח.

הרב ר' בעריש דאברים.

ר' לייבעלע בויגען, א גויסער תלמיד חכם.

ר' יוסף מיזעש.

ר' מאיר גלאס הכהן.

ר' שואל בארזאם.

ר' אברהם סיגעל, באוואוסט אלס דער טשערצער מלמד, וואס האט מהנך געווען א סך לומדים און גדולי תורה. ר' משה אדלער הכהן אזו ר' יהודא וואלף שטרייטפעלד, וועלכע זיינען אויך געווען בא־רימטע מלמדים.

הנגיד המפורסם ת"ה **ר' הערשעלע מאגריבער.**

ר' צבי פרנס.

ר' מנחם מאיר בערטיק.

ר' פייוורש שאל.

ר' לייבוש בויבריקער.

ר' יוסף שער, לאנג־יעריגער גבאי אין דער חסידישער קלויז.

ר' שלום סערבער, דער לעצטער בעל קריאה און מוהל פון יאוואראוו.

זכר כלם לברכה תנצב"ה.

יאַוואָראָוועך אין אַמעריקע

די געשיכטע פון די יאַוואָראָוועך לאַנדסלייט אין אַמעריקע הויבט זיך אָן מיט אַן ערך אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק. דאָס הייסט, יאַוואָראָוועך איינגע־וואַנדערטע אין אַמעריקע זיינען שוין געווען אַ היבשע צייט פריער, נאָר מיט אַ פופציג יאָר צוריק הויבט זיך אָן אַרגאַניזירטע טעטיגקייט פון יאַוואָ־ראָוועך אין אַמעריקע. אין יענער צייט האָט זיך געגרינדעט דער „ערשטער יאַוואָראָוועך קראַנקן ־ אונטערשטיצונגס ־ פאַראיין". דער צוועק איז ge־וועז געגנזייטיגע שטיצע, און אויך מיט בשותפות'ע מיטלען צו שאַפן אַ שול צום דאָונען. די שול איז אָנגעהאַלטען געוואָרן אַ סך יאָר, ביז די שטאָט ניו־יאָרק איז צעוואַקסן און די יאַוואָראָוועך לאַנדסלייט האָבן זיך צעשפרייט אין פאַרשיידענע געגענטען.

מיט אַ פופצען יאָר שפעטער האָט זיך געגרינדעט אַ צווייטע יאַוואָראָ־וועך לאַנדסמאַנשאַפט, די „אינדעפּענדענט יאַוואָראָוועך אַסאָסיאיישאַן". דעם 27טען יוני, 1948, האָבן די צוויי זיך פאַראיניגט אונטערן נאָמען: „ערשטע יאַוואָראָוועך אינדעפּענדענט אַסאָסיאיישאַן".

אין יאָר 1930 איז געגרינדעט געוואָרן די „ערשטע יאַוואָראָוועך ליידיס אוקזיליערי". די באַדערפענישן פון אַזאַ ספּעציעלער פרויען־אָרגאַניזאַציע איז אויסגעוואָקסן ווען ס'איז געוואָקסן די באַדערפענישן צו פאַרשטאַרקן די רע־ליף־טעטיגקייט אין אַמעריקע פאַרן אַלטן היימשטעטל. דאָס איז געשען דורך דער השפּעה פון הירש (הערי) פרענקעל, דעם זון פון דעם יאַוואָראָוועך רב, דעם קדוש ר' אלימלך פרענקעל זצ"ל. מר. הערי פרענקעל איז דעמאָלט גע־קומען קיין אַמעריקע און האָט אויפגעקלערט די היגע לאַנדסלייט וועגן די גרויסע נויטן פון זייערע ברידער און שוועסטער אין זייער אַלטער היים.

אין יאָר 1939, נאָך יענעם שרעקליכן יאָר וואָס האָט געזען דעם אַנהויב פון דעם חורבן, איז אויף פּסח אַוועקגעשיקט געוואָרן $1,400 קיין יאַוואָראָוו אויף מצה. די קאַמיטע וואָס האָט דאָס געלט אַוועקגעשיקט איז דעמאָלט באַ־

שטאַנען פון שלמה שטרייטפעלד, מרס. מערי ווייסמאַן, סעקרעטערין פון דער ליידיס אוקזיליערי און בנימין אייכעל ע"ה. די דריי האָבען פאַרטראָטן די דריי יאָוואָראָוועָר סאָסייעטיס.

אומפאַרגעסליך פאַר די יאָוואָראָוועָר לאַנדסלייט וועלען בלייבן די טעג און די סצענעס ביים שיקען אַהיים יעדען יאָר מצה אויף פסח. מיט וואַכען פריער פלעגען זיי זיך דורכשרייבען מיט'ן רב און מיט'ן רבי'ן פון יאָוואָראָוו, און יענע פלעגען שיקען ליסטעס פון די נויטבאַדערפטיגע משפחות אין שטאָט. געווייניליך פלעגט די צאָל דערגרייכען פון דריי ביז פיר הונדערט.

דעמאָלט פלעגט ווערן לעבעדיג אין די הינטערשטע צימערן פון דער מילינערי־סטאָר (דאמן־הוט־געשעפט) פון מר. הערי גרונט און זיין פרוי רעי גרונט. מען פלעגט זיך צונויפקומען אַהין און אויסשרייבען געלט־באַשטעלונגען דורך דער פאָסט פאַר יעדען איינעם פון די אדרעסען, יעדען איינעם אַהיים, כדי ס'זאָל זיין מתן בסתר, קיין אַנדערער אין יאָוואָראָוו זאָל ניט וויסען ווער ס'האָט געקראָגען פון אַמעריקע אויף מצה. כדי שלא לבייש. די אַרבייט פון שרייבען די אַדרעסען פלעגט געווייניליך פאַרנעמען עטלאַכע אָוונטען, און דאָס איז שוין געווען די חזקה פון פאַלגענדע געטרייע טוער: ר' דוד שאַרף, היינט שוין אויפ'ן עולם האמת; בערנאַרד קליין, אויך שוין ע"ה; יצחק דארמאן ע"ה; חיים מינץ ע"ה; משה ערענבוים ע"ה; קלמן לינדענבערג ע"ה, און בנימין אייכעל ע"ה; חיים שער ע"ה; און יבדלו לחיים: אהרן מאמבער, משה שניידער, משה העמערלינג, שלמה שווארץ, דוד קליין, מלך זימערמאַן, מאיר קאַריסקי, משה נוסדאָרף, שלמה שטרייטפעלד, פאליק שילד־האַרן, אייזיק קייזער, לעאָן שלאם, חיים שרענק און דוד סערבער. אַזוי איז געווען יאָר אין יאָר אויס, פון 1920 ביז סאַמע 1939, דאָס יאָר פון גרויל.

די הינטערשטע צימערן פון מר. און מרס. הערי גרונט'ס סטאָר פלעגן אין יענע נעכט פאַרוואַנדעלט ווערן אין אַן אמת'ער אברהם אבינו'ס הויז. די דערמאָנטע אַדרעסען־שרייבער פלעגען קומען אַהין גלייך פן זייער אַרבייט און דאָ פלעגט שוין פון זייערטוועגען זיין צוגעגרייט עסען און טרינקען פון דער ברייטער האָנט. דאָס איז געווען די חזקה פון די גרונטס.

און אומבאַשרייבליך איז געווען די פרייד פון אַלעמען וועז נאָך יום־טוב פלעגען אָנהויבן אָנקומען די בריוו פון די מקבלים אין יאָוואָראָוו, באַשרייבען־

דיג דעם נחת אוך די שמחה וואָס דאָרט איז געווען, וועך עס זיינען אָנגעקומען די הונדערטער מתנות אויף פסח.

באַלד נאָכ'ן אָנהויב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אויף דער איניציאַטיוו פון שלמה שטרייטפעלד געגרינדעט געוואָרן דער „יונייטעד יאָוואָראָוועך רעליף". מען האָט זיך געמומען גרייטען, מ'האָט געהאָפט אַז די מלחמה וועט ניט דויערן לאַנג, אוך דער עיקר — מ'האָט געמיינט עס וועט זיין וועמען צו העלפען. ליידער איז געבליבען נאָר אַ קליין הייפל, צעוואָרפן איבער פאַרשיידענע לאַגערן, צעזייט איבער דער וועלט, אוך שפעטער אַ טייל אין ארץ ישראל.

די יאָוואָראָוועך אין אַמעריקע זיינען אויך נאָר אַ קליינע צאָל, פונדעסטוועגן, ביז'ן יאָר 1949, האָבען זיי אוועקגעשיקט אַן ערך $25,000 דירעקט צו לאַנדסלייט, וועמען אין מזומן געלט, וועמען, קאַליקע־געוואָרענע אין דער פאָרם פון אַ קינסטליכער האַנט אָדער פוס, פעקלאַך פאָר די. פי.'ס אין די לאַגערן, אוך קיין ארץ ישראל אויף פסח תש"ט פסח'דיגע פעקלאַך אויף דער סומע פון $1,400. חוץ דער הילף דירעקט צו די אייגענע לאַנדסלייט איז נאָך געגעבען געוואָרן $2,000 צום „יונייטעד דזשואיש אַפיל".

זאָלען דערמאָנט ווערן צום גוטען אוך אייביגען אָנדענק אָלע יאָוואָראָוועך אין אַמעריקע פאָר זייערע גוטהאַרציגע ביישטייערונגען צו דער הייליגער זאַך, אוך גאַנץ באַזונדערס די וואָס האָבען זיך עוסק אוך מטפל געווען טאָג־טעגליך ביים אַרגאַניזירן אוך דורכטראָגען אויף זייערע פלייצעס די „שוואַרצע אַרבייט". דער ערשטער פרעזידענט פון דעם „יונייטעד יאָוואָראָוועך רעליף" איז געווען מר. סעם שוואַרץ; סעקרעטאַר מר. בערנאַרד קליין ע"ה. דערנאָך איז געווען פרעזידענט מר. איזי שוואַרץ, סעקרעטאַר סעם פישלער. דערנאָך איז געווען פרעזידענט מר. הערי פרענקעל, נאָך אים — מר. בעני נוסדאָרף, אוך היינט, וועך די שורות ווערן געשריבען, איז דער פרעזידענט מר. שלמה שטרייטפעלד, סעקרעטאַר מר. סעם פישלער, אוך טרעזשורער מר. סעם דאַרנשטיין, וועלכער האָט אין זיין געזעלשאַפטליכער אַרבייט געפונען אַן אמת'ע עזר כנגדו אין זיין פרוי רעי דאַרנשטיין. די פאַמיליע דאַרנשטיין האָט פאָר זיך געמומען אַ גאַנץ באַזונדערע ראָלע אין דער רעליף־אַרבייט, וואָס דאָרף דערמאָנט ווערן מיט באַזונדערער אָנערקענונג. זייער געשעפט איז, נעמליך, „קייטערינג", דאָס הייסט, זיי אַראָנזשירן באַנקעטען,

שמחות, חתונות א. א. וו. האָבען זיי פאַר'ן יאָוואָראָוועך רעליף מנדב געווען דריי באַנקעטען און געגעבען אַלץ פריי: האָטעל, שפייז און באַדינונג, אַלץ, פון אַלף ביז תו. און אלץ מיט אַן אָפענער האַנט. אַלע דריי מאָל אין די שענסטע האָטעלען, און אַלץ פון שענסטען און בעסטען. און דערנאָך אַ ביישטייערונג אין מזומן געלט דערצו. אַלץ אינאיינעם האָט באַטראָפען אַ סך טויזענטער דאָלאָר. אַלס רעזולטאט, איז די גאַנצע הכנסה פון די דאָזיגע באַנקעטען געוען רייגע הכנסה פאַר רעליף. דאָס איז געווען דער בייטראָג פון די ברידער מר. סאָל דאָרנשטיין און מר. יונה דאָרנשטיין, און זייער קאָזין מר. יונה בינענפעלד. זאָל זיי דער אויבערשטער ממלא זיין פאַר זייערע גרויסע נדבות. בראש פון דער ליידיס אוקזיליערי אין יאָר 1949 זיינען געשטאַנען די געטרייע טוערינס מרס. עני קייזער, פרעזידענטין, און מרים ווייסמאַן, סעקרעטאר. דוד קליין איז שטענדיג געווען טשערמאַן פון דער באַנקעט־קאָמיטע און האָט אַ סך בייגעטראָגען צום דערפאָלג פון די אונטערנעמונגען.

עס איז דער ציל און דער האָפענונג פון די יאָוואָראָוועך אין אַמעריקע נאָך אויפצושטעלען אַ פאַסיגן אָנדענק נאָך זייער אומגעקומענער היימשטאָט אין מדינת ישראל, און דאָס איצטיגע ספרל איז אויך אַזאַ אָנדענק. בלויז מענשען וואָס האָבען זיך אַליין אַמאָל מתעסק געווען מיט אַרויסגעבען ספרים אָדער ביכער וויסען וואָס פאַר אַן עבודת פרך דאָס איז, און די אויסגאָבע פון דעם ספר „יאָוואָראָוו" וואָלט ניט מעגליך געווען אָן דער גרעסטער אַנשטרענגונג און דעם אַיידעלסטן אידעאַליזם פון אַלע יאָוואָראָוועך. אָבער מיט באַזונדערער דאַנקבאַרקייט דאַרף דערמאָנט ווערן דער פרעזידענט שלמה שטרייטפעלד, און דר. נייטען בירן, וועלכער האָט אויף זיך געזומען די רעדאַקציע פון דעם טעקסט, סיי אין אידיש סיי אין ענגליש, און די גאַנצע אחריות פאַר דער טעכנישער דורכפירונג פון דער גרויסער און הייליגער אונטערנעמונג.

אַלעמען אַ דאַנק און אַ ברכה.

די ערשטע יאָוואָראָוועך אינדעפענדענט אַסאָסיאיישאָן

ערשטע יאַוואַראַוועד אינדעפענדענט אַסס׳ן

דאָ זייענן געדרוקט די נעמען פון אַלע יאַוואַראַוועד לאַנדסלייט, פֿאַראייניגט אין דער „ערשטער יאַוואַראַוועד אינדעפענדענט אַסאָ־סיאיישאַן". אין משך פון אַסך יאָרן האָט זיי פֿאַראייניגט דער חיי־ליגער אידעאַל פון העלפֿען זייערע בריידער און שוועסטער אין זייער אַלטער היימשטאָט. היינט פֿאַראייניגט זיי אַלעמען דער צער פון חורבן, וואָס דער פֿאַרשאַלטענער דייטש האָט געבראַכט אויף זייער אַלטער, קיינמאָל ניט צו פֿאַרגעסן, הייליגער שטאָט יאַוואַראַוו, און אויף כלל ישראל.

ב ע א מ ט ע

סעם שטרייטפעלד — פּרעזידענט
מעקס קאַריסקי — ווייס־פּרעזידענט
מאָ נוסדאָרף — פינאַנץ־סעקרעטאַר
דייוויד קליין — פֿראָטאָקאָל־סעקרעטאַר
מאָ צימערמאַן — קאַסירער
הערי גרונד — טשערמאַן עקזעקוטיווע
פּאליק שילדהאַרן — האָספּיטאַלער

טראָסטיס: סעם ראָהר, משה מאַמבער, דוד סערבער

Harry Aaronsohn
Adler Hirsh Ch.
Adler Joseph
Alpert Eli
Altschuler Hyman
Altschuler Max
Altschuler Morris
Auerbach Joseph
Augarten Benny
Augarten Joseph
Bein Dave
Bein Hyman
Bein Mrs.
Binenfeld J.
Binenfeld Leib
Birn Dr. N.
Blazer Murray
Bochner Harry
Bohm Joseph
Bohm Morris
Borg Adolph
Boxer M.
Brandt Dave
Burg Aaron
Burg Morris
Burrell Bill
Burrell Harry
Burrell Tessie Mrs.

Cariski Harry
Cariski Max
Chermak Aaron
Coback Chas. Mrs.
Dauerman S. Mrs.
Denbaum Mrs.
Denbaum Sadie Mrs.
Diamond Anna Mrs.
Dornstein Sam
Dornstein Sol
Dornstein Joe
Druck A.
Druck Leon
Edelstein Chas.
Egre F. Mrs.
Ehrlich Henry
Ehrman Dorothy Mrs.
Eichel Sam
Eisbruch Carl
Erlbaum Emanuel
Erlbaum Israel
Erlbaum Mrs. R.
Erlbaum Solomon
Ettner Sam
Feier Max
Feldman Lena Mrs.
Fischler Abraham
Fischler Hyman
Fischler Morris
Fischler Sam
Fischler Sender
Fleiser Harry
Frankel J.
Friedman Chas.
Geier Joseph
Glantz Esther
Glass Harry
Glass Moritz
Goldstein Roberth L.
Graff Anshel
Greenstein Gussie
Greenstein Henry
Greenstein Isidore
Greenstein Sam
Grund Harry
Grund Isie
Grund Sam
Grund Sidney
Grund Sygmund
Hamerling Hyman
Hamerling Morris
Hellman Moe
Heltzer M. Mrs.
Herbst Philip
Herbst Salomon
Herfeld Elias
Herman Harry
Isman Irving
Isman Pearl Mrs.
Isman Robert
Jacobs Isidore
Kahn Artie
Kaltman Harry
Kaltman Hyman
Kaltman Israel
Kanigel S. Mrs.
Katz Irving
Katz Max
Keiser Isaac
Kessler Harry
Kissel Arthur
Kissel Ben
Kissel Isaac
Kissel Max

Klein Aaron
Klein Albert E.
Klein Annie
Klein Dave
Klein Marvin
Klesmer Sam
Koenig F. Mrs.
Koenig Harry A.
Koenig Lelb
Kohl Irving
Krulick Bella
Krulick A. Mrs.
Kulman Louis
Lazarus M.
Leider Abe
Levine Abe
Lieberman Hyman
Lieberman Pesel Mrs.
Liebowitz Lena
Linzer Aaron
Linzer Adolph V.
Linzer Fanie Mrs.
Linzer I.
Linzer Martha
Lobenfeld Morris
Mamber Abraham
Manber Ben
Manber Hyman
Mambber Jerry
Manber Marcus
Manber Morris
Mamber Moses H.
Mamber Philip
Mamber Sam
Mamber Samuel
Mamber Solomon
Marks Joseph
Melamed Arthur
Metalka Sam
Metzger Isaac
Meises I.
Miles Bernard
Miller Chas.
Mintz David
Mintz Harry
Mintz Isaac
Mintz Mrs.
Mintz Julius
Mintz Leo
Mintz Leo
Mintz Max
Mintz Rose
Mittag Notti
Mondschein Harry
Mondschein Hyman
Mondschein Joseph
Nussdorf Anna
Nussdorf Arthur
Nussdorf Bernie
Nussdorf Dave
Nussdorf Herbert
Nussdorf Isidore
Nussdorf Martin
Nussdorf Moe
Nussdorf Oscar
Offenberg Jacob
Pastor Max
Potasher Max
Potter Herman
Printz Max
Ratner F. Mrs.
Ratner Willie
Rechtshaffer Schulem
Rettig Israel

Rettig Rubin
Rispler Isidore
Rohr Bernard
Rohr Dave
Rohr Eva
Rohr Sam
Rosenblum Mitty
Rosenfeld Abraham
Rosenfeld Dave
Rothberger Morris
Rothman Charles
Rothman I., Dr.
Rothman Luzer
Rothman Sam
Rubin Isidore
Scharf Bella
Scheer Bernard
Scheer R. Miss
Scheer Sam
Schider Albert
Schildhorn Falig
Schildhorn Harry
Schildhorn Moses
Schlam Seymour
Schneid Bernard
Schneid Morris
Schneider Jacob
Schneider Morris
Schrager Isidore
Schrager Herbert
Scchrager Morris
Schrank Hyman
Scchreck Abe
Schreier Simon
Schwartz Dave
Schwartz Isidore
Schwartz Joseph
Schwartz Mike
Schwartz Sam
Scchweitzer Harry
Schweitzer Jacob
Schweitzer Morris
Seider Irving
Serber Dave
Serber Henry
Serber Louis
Silber Simon
Spitzer Morris
Solomon Sam
Stachel Rubin
Stein Lena
Stetzer Rachel
Stone Dave
Streitfeld Al
Streitfeld Dave
Streitfeld Irving
Streitfeld Nat
Streitfeld Sam
Suchotine Al
Teller Morris
Ungar Alfred
Vogel Jacob
Vogel Max
Vogler Julius
Walker Jacob
Wassner Chaim
Weinerman Sam
Weisman Rafael
Winter Louis
Zeff Bennie
Zimmerman Izzie
Zimmerman Joseph
Zimmerman Moe
Zuckerberg Yetta Mrs.

לזכר נשמת הקדושים

די ווידן

פון דער יאָוואַראָוער קהילה

וואָם זיינען אומגעקומען

על קידוש השם ועל קידוש העם

אין די יאָרן ת"ש — תש"ה (1940-1945)

פון די הענט פון די היטלעריסטישע רוצחים

און זייערע מיטהעלפער.

ח' ינקום דמם

אין הייליגען אַנדענק
פון אונזער פאַמיליע
ר׳ משה דאַרנשטיין ז״ל
האשה שרה דאַרנשטיין ע״ה
טויבע דאַרנשטיין ע״ה
חיים דאַרנשטיין ע״ה
פון סעם, סאַל
און דזשאַו דאַרנשטיין.

דעם ליכטיגען אַנדענק
פון
ר׳ שלמה שטערן
שרה שטערן
סאניא שטערן
ווערא שטערן
גימפּעל שטערן
פון קיעוו, רוסלאַנד.

צום אַנדענקונג פון קדוש
ר׳ זעליג העלמאן און פאַמיליע
פון מ. העלמאן.

צום ליכטיגען אַנדענק פון
ר׳ מרדכי אקערס משפּחה
(מארשאלעק)
פון די קינדער אין לאַנדאַן
(ענגלאַנד).

IN MEMORIAM

Jewish Soldiers and Sailors of the United States Armed Forces who died in combat in World War II.

Al. Spike Hellman

לזכר נשמת הקדושים

איציע אונגער	מאַלטשע שטרייטפעלד־פייער
חייה איטע שטאכעל	קיווע און פּרץ האובען
אסתר שטאכעל	וואַלף און מילקע סאנד
אזרה אונגער	שמואל יוסף בעער
עזרא אונגער	ליפּא אדלער
זישע און ציפּע מאמבער	הערש ליכט
יצחק און גיטעל עטינגער	אייגע טורין
טויבע און יצחק דינער	יצחק מרדכי ראץ
רייזעל שטרייטפעלד	די משפּחה קיזעל
סערעל שטרייטפעלד	עטע פּליסער
ליבע פייער	אברהם יעקב צינדאַרף
לייביש פייער	משה און פרימעט צימערמאן

טויבע קאַרמאַן
חייה, שלמה און דבורה צימערמאַן
מיילעך בייַן און פאַמיליע
רויזע דרוקער און פאַמיליע
אברעם און פאַמיליע (פון שראגעוו)
פאַמיליע פון דייוו סטאָון
פאמיליע פון סטרייטפעלד
מיילעך לעמפּערט
רובין שפריצער
חייה און יונה ווידערקערן
יעקב ארי' שפריצער
ברייַנדעל, יואל און שלמה שפריצער
חנה שטרעמער
סימע און דוד גרינשטיין
אנשעל און מאטילדא דרוק
ברוך און מלכה דרוק
די משפּחה פון ר' אליעזר נוסדאָרף
משפּחת של ר' שמואל פישלער
פעסי חיה, יוסף און שלום לידער
מלכה און מעכעל מאנדשיין
יודע הערש און חנה אויסבּרוך
רוטע גרונד
הערש און טויבע סענס
שמואל בעהם
מאַטע און טויבע גרונד און פאַמיליע
יצחק און דבורה גרונד און פאַמיליע
פרימטשע גרונד און פאַמיליע
חיים שילדהאַרן
שלמה שילדהאַרן און פאַמיליע
יאַסעל און טויבע צינדאַרף
קלמן, איטע לאה לידער און פאַמיליע
משה און טויבע צינדאַרף
עדעלשטיין הערש, מיילעך, גיטעל,
מלכה, און פראדעל
מיילעך און שרה מאמבער
ברוך קאניגעל
שמואל מענדל גראפס אייניקעל
דאָרא טוער און פאַמיליע
אלטשילער יצחק, רייזעל און רבקה
משה סיילער
משה קאטץ און פאמיליע
ישראל קאטץ און פאמיליע
שמואל קאַטץ און פאַמיליע
טויבע קעסלער און פאַמיליע
פייגע ווינטער און פאַמיליע
די משפּחות פון מר. און מרס. קייזער
מרדכי אקערמאן און משפּחה
ביילע זינגער
פרץ זינגער
יעקב און שרה סיבעד
משה זינגער
שמעיה זינגער
מלכה און טשארנע זינגער
מאנעלע און גיטעל בעהם
שמואל און סאבינע בעהם
הערש סיבערט
מרדכי און העני מאמבער
שבתי יוניס און פאַמיליע
די משפּחה פון מאיר מאמבער
די משפּחה פון איציע טעפּער (מלמד)
קאטץ הערש, רעגינע און לייטשע
משה קאטץ און פאַמיליע
יוסף לייב קאטץ אין פאַמיליע
מענדל ווייצמאן און פאַמיליע
אהרן מרדכי קאטץ און פאַמיליע
פייוויש קאריסקי און פאמיליע
שלמה פאַרדיס
רייזעל שטרייטפעלד און קינדער
לייביש פייער און משפּחה
יעקב קליין און פאַמיליע
פנחס און טויבע פליסער
גרשון פישלער

נעמען פון די אומגעקומענע יאוואָראָווער משפחות

פאַמיליע קרויטסמאן
יודעל אָפערט
משה ראטץ
פנחס קאמערמאן
שלמה שטיינבאך
הערש עדעלשטיין
עבדיה גאנס
שמעיה וואלער
בוניע גערסטעשפעלד
גדליה פאַמעראַנץ
דר. בערר
מאיר הארטמאן
חנינה לידער
יצחק יעקב קאניגעל
מינטשי פליישער
שמואל יוסף בעער
רויזע דרוקער
שמעון קאנגעלס משפחה
אלטע גאנס
יהושע דאַמב
ציליע אקערמאן
יעקב אריה שפריצער
יונה און חיה ווידערקערן
רחלע דאנהירש
פישל אדלער
אסתר אדלער
איסר אדלער
איציע לאנדער
וואלף צימערמאן
מאנעלע שטראסבערג
שמעון גרינשטיין
מיילעך קראַליק
משפחה שטאכעל
נפתלי סטאַליער
יוסף און שרה פאַמעראנץ
שלום גרינשטיין
איציע וואורצעל
לייבוש זינגער
שלמה טיגער
שמואל לאנגזאַם
חיה שיפער
משה פאַמעראַנץ
משה מיטאג
אברהם קלינגסבערג
יהושע קלינגסבערג
וואלף מערץ
מענדל פישער
מענדל וואלער
משה דאַרנשטיין
יצחק בער רובין
משפחה גרייליך
לייבוש עסריק
ליפע אדלער
יונה זיידאש
רחל וועבער
פאַמיליע וואַסערמאן
הירש יעקב אלטשולער
מאַטעל גילס
פאמיליע גארטענהויז
יודע וואַלף ריטנער
פאַמיליע קעניגסבערג
הערץ טייטעל
חיה איטע שטאכעל
לייזער פאַמעראנץ

ביילע קעסלער
לייב בעער
שואל האבער
לייזער גוטמאן
שמואל יוסף מלמד
שמעון מלמד און פאַמיליע
שמואל יוסף צינדאַרף
משה צינדאַרף
נחום האַלצמאן
יודעל קעסלער
אהרלע ראַץ
מענדעל סקריפקע
גיטעלע אברהם ראטץ'ס
פאַמיליע הירשעל
אברהם דרוקער
חיים זעליג פייער
אפרים בעקער
יונה מוירער
אברהם ציגלער
סימע פלאץ
נפתלי זייפער
בערצע האמערשמיט
פאַמיליע שרענק
משה בלום
פאַמיליע מעטצקער
וואַלף סאנד
יצחק צימערמאן
הערש ליכט
רחל פינקעל
שמחה פינקעל
אברהם פאַמעראנץ
אברהם אייס
חנה האאס
שלום סערבער
שלמה קעניג
געצל לידער
יוסף הירש

אברהם לאנדעס
לייבוש האנדעס
שכנה קאַטץ
אפרים ווינטער
לייב גירליצער
יצחק קרייביק
יצחק פישלער
אפרים בוים
משפחה בארט
מרדכי וויוואק
פאַמיליע מאמבער
אברהם סאמבאַל
משפחה העמערלינג
ישראל שילדהאַרן
חיים גאנס
יונה רומעלט
יצחק טעפער
יהושע שווארץ
יצחק שווארץ
שואל שוואַרץ
זלאטע וואַלף און פאַמיליע
פנחס קלאַרפעלד
יצחק סיבערט
משפחה סאפיער
יונה בעער
בערל מאנדשיין
שמואל זויערבערום
אירע קעלער
לייזער שטראסבערג
שימעלע שטראסבערג
יאַשע לאדען
יצחק שטיינבאך
אלי' שטיינבאך
פיינסינגער און פאַמיליע
רחל בינענפעלד
נתן לאדען
חיים שרייבער

חיה אויסברוך
אברהם ווינטער
אברהם מאמבער
אלי' אַרישע'ס זון
אַלטער זומפף
פייגע פערע
משה הערש לידער
לעאָן קאַמערמאַן
הערש וועסט
מאיר אַסטמאן
משפחה סאמבאָל
דאָקטאָר יאהר
ר. פיין
פנחס דייטשער
פאַמיליע מאיוס
משפחה מארבאך
מ. ליבערפעלד
שמעון גלאנצבערג
קיווע הערבסט
משפחה בארזאם
משה מאמבער
וואלף טוך און פאַמיליע
קופציע קליין
משפחה קאמערמאן
משפחה הענער
ברוך האאס
משפחה נוסדאָרף
ליפע זאנד
אליהו וויווא‌ק
מענדל שיפמאן
יונה ביום
משה בולץ
יוסף בולץ
בערקע זאַנענטאל
יוזף סערבער
בן־ציון שטראסבערג
אנשעל דרוק

וואלף סערבער
משפחה ראָזענבאַך
יוסף שעער
אליהו בויגען
סימע סערבער
נתן נאדעל
פסח נאדעל
אריה ווינטער'ס משפחה
לייזער ווימער
יצחק קרוליק
גאַטעסמאַן משפחה
משה זיס משחה
יוסף שטריך
פינציע פליסער
יוסף בערמאן
וואַווע קלאַרפעלד
אהרן גרובער
שמעון וואַלפאַנג
משפחה מאדפעס
לייב שטריך
אברהם מיורער
משפחה דיימענד
מענדל שפיגעל
נח מענדעלסאָן
משפחה סיגעל
לייזער הובעל
מיילעך מאמבער
לייזער ליפשיץ
צווטע גלאנצבערג
שלמה האן
גרשון שטריך
הערשענפעלד משפחה
יצחק מרדכי ראטץ
אסתר אפיסדאָרף
קאהאנע משפחה
שאץ משפחה
משה פייער

קראקאָוויצער פריזער
בערי שאפיסדאָרף
משה שטריך
וואָלף בראָך
וואָלף לאנג
וואָלף סופר
אסתר שטריך
שטאָלץ משפחה
יחזקאל בעהם
סאָשע לעבערפעלד
בוימעל משפחה
הענציע גלאנצבערג
פרץ טאָהלער
יונה רעטיג
חונה גולס
חיים שטריך
דר. פיליפ גוטמאן
דאן משפחה
הענדל בירן
דויערמאן משפחה
מאָטעל הערבסטער און טעכטער
מנחם מאיר רעטיג
חנה בעהם
נאכטיגאל משפחה
מאנאלע שטריך
מעכעל שטריך
אהרן ליטמאן
העשעל לאנדער
סענדער בלום
פסחי' קליין
פרידזשע פעלדמויס
אלטער וואלער
אהרעלע קאָך
איצעלע קאָסירער'ס משפחה
הערשעל מאגערעווערס משפחה
עטע שיפמאן
בוציע מוירער'ס משפחה

שמואל עהרמאן
מולקאלע
פישל בלאוואטני
וואורצעלס משפחה
פאָרסט משפחה
משה שלאגער
פנחס אייכבוים
פאזארינע
משה קאך
אליעזר אייכענבוים
שיע רייוער
בערגלאס משפחה
נח טעלער
משה שטראסבערג
עדעלשטיינ'ס משפחה
אביש אייסברוך
שיע שעער
רייזעל שטרייטפעלד
לייבוש פייער
בן־ציון גלאנצבערג
שרה נאדעל
לייבוש לאטרינגער
שלמה גאנס
זונדל שליידער
שלמה שטראָסבערג
נחמן דאָמב
אדמו"ר ר' פייוויש רובין
שמעון שווארץ
ווירש משפחה
משה שאָפירא
לאה גאנץ משפחה
העשעל פאָרנעס
בלייבערג משפחה
משה הארטמאן
יודע ברומער
בערל ברומער
שלום נאדעל משפחה

נעכע שליידער
איציע טוך
מאָריץ שלאגער משפחה
בעריש מיזעס
מיילעך לעמפערט
יעקב קליין און פאַמיליע
פּנחס פּליסער
פאַמיליע וואָלף
לאה שאץ
פאמיליע פיינשטיין
אשר צימערמאַן
אייזיק צירעל'ס
משה וואלזינגער
יוסף זינגער
משה הארשאָווסקי
מינדע שאטץ
אָרעלע שליד
יעקב באָקאָוויטש
לוי האָלצמאן
שיע גרייווס איידעם
פאַמיליע שרייבער
פאַמיליע אייזענשטיין
אנשעל קאניגעל
פרומיט סינגער און פאַמיליע
רויזע צינדאָרף
פּרץ צינדאָרף
פאַמיליע זינגער
יודע האטשיק
מארקוס דרוקער און פאַמיליע
משה שווייצער און פאַמיליע
פאַמיליע ליבערמאַן
אשר פישלער
שיע גאָרליצער און פאַמיליע
חיים בעדער
יצכק האטשיק
פאַמיליע סיגעל
פאַמיליע שטאָלץ

בן־חיון קאטץ
פאלדוך אייכלער
יצחק בוים
חיים שרייבער און פאַמיליע
יענטע שילד
ריוואלע טשאָפקי
הענדל בלאם
יודל גריץ
לייזער פאָמעראנץ
יודל שוועבל
הערשל פרענקעל
איטשע אדלער
מאיר מאמבער
שמעלקע מענדעלסאָן
פאַמיליע מערץ
ביילע הארבער
פישעלע קליינער
ראָכטשע שווייצער
טילע קלאפטען
חנה ליטי
שמעון דרוק
מאָטיק רעטיג
מיילעך ביין
דוד פרידמאן
חיים פרידמאן
שיע אייס
טשארני סינגער
לייבוש פייער און פאַמיליע
נחום קעסלער
משה לעמפערט
אברהם סטרעליטסקער
לייבוש האמערשמיד
מעכעל וואלער
שאָטשי בינדער
לייבוש בערגער
נתן קלאר
מרדכי דראקער

לאה נעשע קאניגעל
שמחה קאַטלער
שיע אַסקער
לאה באום
לייבוש באום
אביש שילד
שמעיה שילדהויס
ריוואלע באם
אברהם אייסברוך און פאַמיליע
פייגע שילד
טצינע באטקי־פליכטענפעלד
שלום מרדכי פישלער
הרב פרענקעל
נפתלי גרינשטיין
משה ביומל
פייוול קלארפעלד
פאַמיליע קלאַנג
איידעל וואלפאנג
קיווע פישלער
שמואל פאנטעלע

שמואל גארטענהויז
הערש ברענער
יאַסל יאניס
שלום סערבער
מרדכי מאמבער
עלי ניימאן
ברוך טיגער
זושע מאמבער
חיים בעדער
ביילע אויסברוך
קלמן צוגער
משה גראנט
קלמן לידער און פאַמיליע
רייזל שלד מאַטע שווייצער
ביילע צינגער
פאַמיליע פארבער
אסתר און גרשון מלמד
שמחה'לע מלמד
פאַמיליע טשאראך
מאלטשי בעקערין

We present this monograph in a translated form in order that its readers (children of Jaworower parents) may acquaint themselves and share with the elders the memory of their place of origin.

✡

THE FIRST JAWOROWER IND. ASSN.

Sam Streitfeld ——— *President*

Max Cariski ——— *Vice-President*

Moe Nussdorf ——— *Financial Secretary*

Dave Klein ——— *Recording Secretary*

Moe Zimerman ——— *Cashier*

Harry Grund ——— *Chairman Cemetery*

Falig Schildhorn ——— *Hospitaler*

●

EXECUTIVE

Sam Fischler	Morris Schneider
Isaac Kissel	Izzy Schwartz
Morris Mamber	Sam Schwartz
Sam Rohr	David Serber

mission to study and investigate the German atrocities. It included the Jew Henner and the Ukranian doctor, Kusznier. The commission took testimony, opened the mass graves, made deductions from established facts, and drew up a report.

The score of Jews who remained alive as though by a miracle erected a modest monument on the mass graves, and left Jaworow forever. Now they began a new Odyssey across the world.

Another group led by Henner, Zimmerman, Wimmer, obtained firearms and fled to the woods. There they contacted Soviet partisans who gave them help and direction. A larger group similarly followed suit. Others mingled with the Polish underground. Mamber operated a secret radio, and also ran a printing press, both of which kept the partisans informed of developments. The Gorlitzer and Greiff girls saved themselves with the help of Aryan papers.

In many instances trusting Jews gave their savings and valuables to Ukranian "friends and good neighbors" for safekeeping. A Jewish owner of the beauty salon, "Lwowianka", asked his "friend" Duszko to hold his money for him before taking to the woods. Later when he asked Duszko for part of it, he stalled him until the gendarmes arrived. A like fate overtook pharmacist Rath and his family who hid with a former Polish neighbor near Krakowiec. Fearful of the roaming deadly *Banderowces*, the Poles of that region fled to the Western part of Poland, leaving the Jews they were sheltering stranded. Rath's wife and daughter sought refuge from their "friend" the Ukranian gymnasium teacher, Sadowski, who also held their jewels. In response to their appeal for asylum, he turned them over to the police. The girls swallowed poison in prison, and the mother was executed. When Rath heard of the tragic news, he committed suicide. Lola Wiwak, sole survivor of her entire family, met death through the betrayal of an old Ukranian woman, Maria Markowes. While the Ukranian record of humanity towards the Jews is pitch black and soaked in their blood, the Jaworow Poles showed somewhat better sympathy.

By the end of April the Jews who remained in the Block were packed off to the Janow camp and disappeared. The last Jaworow Jews to die were Melach Mamber and his youngest son, Munie; Sarah Mamber and her daughter, Mincia, Fleiszer, Semia Strein and Fein. The ghetto and the Block were razed by fire, the ground plowed and leveled.

July 20th, 1944, th Red Army marched in. Jews returned from the forests. Soviet authorities immediately set up a com-

CHAPTER VIII

IN VAIN THE BLOOD

The Germans converted the Block into a camp. Back in the ghetto it appeared that not all hiding places had been discovered. On the second day dead and seriously injured Jews were unearthed from blownup bunkers. From one an unharmed group of Jews emerged carrying the holy scroll. Throughout the day more unhurt Jews cropped up from various parts of the cratered ground and debris, totalling 200. Somewhat puzzled the Germans took them to the synagogue, fed them there, housed them in a building, and even organized for them a Council with Itzie Tuch as president. However, their "idyllic" existence was short-lived. A few days later the Jaworow hangman Wolf had them led away to the Porudno forest and mowed them down not far from the lime covered mass graves. Here and there a pitiful few were able to cheat the executioner with the help of a friendly Ukrainian or Pole.

The relashionship and mutual concern among the "W" Jews in the Block changed for the better. The Jewish militia lost its power and influence. Although the Block-camp was supposed to be in operation for an indefinite period, and Ginter so stated, the Jews learned that it was to be liquidated sooner than anticipated, and cleared of all Jews the Nazi way. Panic broke out anew. Some families tried to run away at once, but were stopped by the ever alert Ukrainians, and shot by the German brigand Wolf. When Peppka Charak, a girl of extraordinary beauty and character, was placed before the firing squad, she spat in Wolf's face and died singing. Buzie Hahn, his brother, Eisi, Badian and others, succeeded in escaping to Sambor where they were killed, except Badian who returned to Jaworow after the Red Army occupied it.

upon the earth. No matter how high they heaped the graves, the spectre of the welling blood would not be consoled. The German police feverishly pressed a gang of German construction workers to help erase the blood traces. After feeding them with fifty quarts of whiskey, they poured lime over the graves. That evening the surviving workers were loaded into trucks together with the clothes of the slaughtered and were convoyed to the Janow labor camp. The SS leader who directed the mass murder now turned to the remaining "W" contingent and informed them that they were going back to the Block. He warned them that if as much as a single escape was tried, the whole group would be obliterated.

forced out by the fire from undetected concealment, started to run for their lives. But the gleeful Nazis turned them back with flying bullets, and they were quickly transformed in frantic flaming screaming torches until they sagged in heaps of burning flesh.

With the daring born of insane agony, some Jews, who were consigned for oblivion, attempted to mingle with those who were temporarily exempted by the magic "W" emblem. Such "insolence" called for bestial flogging. The trucks now began removing the old and the sick. A Jewish policeman, Levi Holzman, tried to jump from a truck. An SS ruffian collared him, split his skull, gouged his eyes out, trussed him up and flung him back. The only condemned were carted off to a designated execution point, a clearing in the Porudno forest. Only two groups of men were for the moment left undisturbed: 160 skilled and the 60 "W" workers.

On that lovely day in April, the Germans slaughtered around 4000 Jews, men and women and children, in the Porudno forrest and buried them in previously prepared mass graves. Before execution they "coaxed" them with painful blows to undress completely, and lie down in rows of ten on wooden planks placed across the graves which were 24 meters long, 12 meters wide and 10 meters deep. As they lay whispering and chanting their last prayers, SS gunners wielding automatics sputtered bullets into the prostrate. Then the plank was tipped and the dead and wounded dropped into the grave and three Jews covered them wtih dirt. On top of them another row of bullet riddled bodies were dropped, and another, row upon row, until they filled the graves to the brim. Out of their depth faint, muffled moans floated upward and echoed mournfully in the forest of blood, but the sound of the rapid murderous staccato spurts of steel quickly drowned them out. The trees stood still, and forest life was petrified. When all was over the SS raked the graves with hand grenades in order to pack the corpses tighter. The blood of the buried came seeping through to the surface and made big lurid stains

At the cemetery the Germans separated the able bodied from the debilitated. Women and children were deposited in the house of worship. Ginter also yielded up twenty four Jews who had paid him for protection, and they too swelled the mass of the wailing and the doomed in the scarred synagogue.

The Jews lined up before two tables. At one table the physically fit were registered for work according to individual skill, and for unskilled labor. Into two empty, open crates the Germans piled up all the Jews' personal valuables produced after a painstaking search, such as wedding rings, wallets, watches, eyeglasses. The trucks came and constantly disgorged more and more Jews to the devouring beast. By noon the classification was concluded. All those who were found unfit for work were summarily sentenced to death and herded into the synagogue with the help of rifle butts and whiplashes. The insistent sobbing and weeping of the women and children crowding the synagogue so unnerved and enraged the SS men that they frequently dashed inside with guns blazing and promptly "quieted" their cries.

That April afternoon was particularly sunny and mild, caressed by a cloudless sky and gentle winds. More women and children arrived. Young beautiful girls climbed down the trucks, Zimmerman, Genia Stenbach, Brummer, Nusia Fuss, Sabina Mamber. The tragic procession seemed endless. Their faces pale and drawn, hair disheveled, eyes reddened and pleading not to be forgotten, bidding farewell, burning with hatred... The moment the trucks emptied their human cargo, they whirred into motion, lurched forward and sped away for reloading, fifty women to a truck. Sing-song lamentations shattered the silence.

The men standing still across from the synagogue watched in helpless anguish as the women and children were marched out of the synagogue and packed into waiting vehicles. Even as they rolled away to their rendezvous with destruction, the SS men set fire to the wooden houses, and the whole ghetto soon leaped into crackling flames. The few remaining Jews,

CHAPTER VII

THE FOREST OF BLOOD

In mid-April Walter Ginter suddenly summoned his workers together in order to check up on the "W" mark holders. Those who did not have it, he detained in his office; the rest he sent back to the Block. Imminent danger electrified the air.

At dawn of Friday, April 16, a detachment of SS men sealed off the Block with lightning speed. Everybody was ordered to come out and to line up. Then with hand granades they systematically pulverized every suspected hiding place within the Block, and machine gunned all "illegals". First casualties were Abraham Eiss' daughter and child. The SS commanded the "W" workers to help them ferret out every Jew who was hiding. Not one budged from the spot. The Jews so caught were taken to the old cemetery across from the charred synagogue. The "W" workers were brought there later. Martial law was declared throughout the town as though it were under siege. All roads leading to and from Jaworow were heavily guarded. Police swarmed over all highways. Closed trucks moved into the public square driven by the black uniformed deserters of the renegade General Wlasowec.

Another detachment of SS men together with Jewish militia from Lemberg encircled the ghetto. They rushed in at a given signal and began dragging Jews from houses, and blowing up cellars, bunkers and every conceivable hidout. They too were taken to the cemetery, trudging, emaciated, pale, tattered and frightened Jews hugging their miserable bundles. The slow moving Jews were administered staggering blows. The teacher Eisenstein was shuffling along with a battered, bleeding head, followed by his wife and sister wringing their hands in mute despair on the unending trek of tears and sorrow.

Ghetto dwellers, defiant of danger, would steal out to visit friends and kin in the Block, and take back with them extra food. Laib Kamerman was caught doing it. The police found an unauthorized "W" insignia on his person, and held him for questioning. As a penalty he was tied to two horses who were whipped into a run, dragging poor Laib over the cobble stones until he breathed his last.

Life in the ghetto was hard, tense, and without a spark of hope. The corruption that seeped into and corroded the hearts of many individuals, made vicious strides. The hardier among the youth resisted its evil influence. They secured guns and ran off to the woods determined to die fighting. Forty such young men joined the partisans in April, 1943, disguised in German uniforms, and lost themselves in the Lubaczow forest well armed. They fell heroically.

The pattern of pillage, slave labor, sadistic beatings, hunger and pestilence continued its spiral dance of death for the Jews. Yet when Passover was approaching the tired out and skeletal people took heart in its ancient celebration of freedom from bondage, and prepared *matzohs* (unleavened bread) in observance of the festival which perhaps was to be their last.

CHAPTER VI

THE BLOCK

In the wake of the Belzec action and during the establishment of the ghetto, an SS official by the name of Carl Hoffman came to set up an army forestry office. At the beginning of the project only six Jews were accepted. As it developed, more Jews were added. Those who were employed by the forestry office, received a special insignia marked "W" (Wehrmacht) which protected the bearer against sudden forced leave taking. Sixty Jews were selected in all, and a separate block of houses on Szepticki Street was set aside for their use. Besides the lumber jacks, there were also housed irrigation workers, tailors, furriers, shoemakers, book-binders, car and truck drivers. A separate block was organized with Jacob Klein as officer in command, and Buzie Hahn as police supervisor. The work-day began at seven, and ended at six in the evening with one hour off for lunch. All workers received 30 ounces of bread, 10 ounces of marmalade, 2 ounces of tea, 7 kilo pounds of potatoes, 10 ounces of fats, and—28 zlotes per week. In addition they were privileged to have their families live with them. Life in the Block was paradise, and those who still had money left strove to obtain a "W" classification.

Afterwards Karl Hoffman was replaced by a Berlin German named Walter Ginter as director of the forestry office. In collusion with Ginter Buzie Hahn started a profitable business in dealing with "W" insignias. He would sell it to one, take it back, and resell it to a second, third, etc. Ginter of course derived most of the financial benefits from Hahn's transactions, and he constantly increased the number of "W" workers. However, since he was allowed no more than sixty, the others paid for remaining in the Block at his sufferance.

police control. Woe to any one who begged for his or her handout before their turn!

Hunger and disease claimed their dead almost hourly. Motte Laib went around with his funeral cart to collect the corpses. Within six months over 1500 Jews perished. Life had lost all meaning, and its burden became increasingly unbearable. Nobody hoped for miracles anymore. The people knew their fate was sealed. Death was their sole redeemer.

Early in 1943 another tragedy beset the afflicted Jews. The two infamous Gestapo agents, Rakito and Leibmeier, together with picked Jewish policemen, descended from Lemberg. Blandly they asked the Jewish Council to supply them with 500 rugged Jews for a labor camp near Lemberg. Unhappily the Jews sensed the kind of "work" they had in mind, and they promptly scurried for shelter. But the hangmen knew their business, and were not to be swerved by the "game" of hide and seek. Methodically they staged their familiar manhunt, sweeping through cellars, attics, bunkers, double walls, like locusts. Finally they gathered up the men they wanted and marched them off, leaving behind only the old and sick, women and little children.

question. The German administration made available to the Jewish Council an additional row of ramshackle dwellings which were to be assigned to the newcomers. But Laib Baumehl and Zalmen Lang who acted as housing commissioners, trafficked in Jewish misery. They sold apartments to the highest bidders. The starving and destitute who could not afford to pay, were literally left out in the cold. They found shelter in the vestry of the synagogue, or slept in the streets. As a result many of them died of exposure. The synagogue soon became the source of a typhus epidemic, and the scourge spread throughout the ghetto.

The restricted area stretched from the marketplace to Alexandorwiczo Street, circled the Greek Catholic Church and the approaches to the synagogue. The devious fenceline was punctured by many entrances each of which was guarded by a German patrol post. Approximately 5000 Jews lived inside in a total of 80 small houses, or 60 people to a house.

At the same time the members of the Jewish Council bathed in comparative luxury. They slept on clean linen, wore elegant garments, enjoyed sanitary facilities and good food. To the departments of the Council headquarters were added a jail, an office for the chief of the Jewish police, and a well stocked buffet restaurant for themselves and friends.

In the ghetto the mad scramble for food exacted its daily toll of killed Jews. Bullet riddled bodies of youngsters and women were discovered every morning sprawling outside the gates.

One day Wolf trapped two Jewish girls, Sarah Bulz and Mollie Schweizer, at the home of the Ukranian, Stanko. After castigating the Council for laxness, he unleashed his savage German police dog to pounce on them. The dog tore the girls to shreds. Finally they expired by rifle fire. At another time he came upon Reich and a friend who were returning to the ghetto at dawn with a sack of flour. Both of course were instantly trampled to death.

The Jews received 10 ounces of bread a day for which they stood in long, weary waiting lines under vicious Jewish

Chapter V

THE GHETTO

The following day a ghetto was formally established in Jaworow. About a thousand Jews including those who had come flocking to Jaworow from outlying villages, carried with them what little of their belongings they had left and trekked towards their new quarter. Jews from Drohomyszl were driven there in the middle of the night, naked and unshod, a distance of 15 kilometer, and were permitted to bring with them none of their belongings. Along the way they were compelled to sing the Soviet song, "My Moscow".

The ghetto at first consisted of a number of shanties in the area between the synagogue and public bath house. Conditions under which the Jews lived there were abominable, They were congested, and sunk in incredible squalor, without food and clothing. They were denied the means of meeting the most elementary primitive needs. Each new arrival added to the nightmare of a penned in, twisted mass of humanity. If one ventured outside the ghetto fence for whatever reason, outright death was the penalty. Wolf, executioner of Jaworow, cheerfully ambushed the unwary victims. He himself murdered twenty Jews in two days following the formation of the ghetto.

There reappeared the Jewish scum, Dovid Badian and Buzie Hahn, who again took things in hand. They reorganized the "Jewish Council" at the home of a certain Lopaczak, located in the heart of the ghetto. They converted Rabbi Fraenkel's home into a hospital for serious cases, and also set up a relief committee. Only ten percent of the funds they raised, went for public needs; the rest fattened their own hides.

Remnants of survivors from surrounding towns poured into the Jaworow ghetto. Hygienic living was out of the

Officially the "action" was concluded, and the SS left in their cars for Lemberg, singing "O, Fatherland, O, Fatherland" as though having finished a normal "work day." In reality, however, the Ukrainian and German police continued to mop up the remainder of the Jews through the following Sunday. They dynamited various bunkers, looted deserted Jewish homes, and anybody caught was shot on the spot or executed in the synagogue. They instituted a regular pogrom, under the direction of mayor Boczinski and with the cooperation of other vengeful Ukrainians. Thus fell an additional 200 victims, and among them, the Jewish policemen: Benek Strauss, Shloime Bogen and Sever Kirschbaum. Their betrayal of fellow Jews to the Germans failed to prolong their own borrowed time. Also killed was the dentist Zimmerman who previously had been spared from going to Belzec because he proved to the Germans that he was a military reservist.

During the height of the pogrom a Greek-Orthodox procession, marking an Ukrainian holiday and headed by pious looking priests and a forest of religious banners, moved along the streets that were splashed with Jewish blood. The flock chorused hymns of their church in the name of the Prince of Peace. On November 8, the German security police put an end to the slaughter.

A number of bolder Jews leaped off the death train speeding them to Belzec. Some like David Badian, Shimen Kanigal, the brothers Hayim and Shmuel Unger, Chaye Boehm and her two children, Simele Strich and child, Blume Ambach, Esther Blitz and her two children, Wolf Katz of Oszomla, Sime Mendelsohn and others, landed safely and even returned to Jaworow. Among those who were killed in the attempt to save their lives were Elka Wurzel, Moses Eichenbaum, Shmuel Mendelsohn, etc. Youthful Jadzie Beer got her skirt caught in the car window. She dangled in mid air until a Nazi guard "helped" her with a bullet through her heart.

brought there were first beaten into unconsciousness, and after their clothes were stripped, they received the coup de grace. Incessant lamentation mingled with agonized cries and sorrowful chants filled the air of the blood-spattered, corpse-littered streets of slaughter, except for brief periods of silence punctuated by staccato volleys. The Poles were mobilized to remove the dead.

In the afternoon the unassassinated, but hadf-dead Jews were loaded into the black cars which whisked them off to the raidroad station. The cars made several such return trips. Amidst the piteous whimpering of the children and the groans of the aged, an SS man briskly counted off the "cargoes" as each transport rolled away into the unknown. On the whole the Jews, pale and anguished, recovered from the shock, and sat clasping the hands of each other in a spirit of unity created by the common disaster. The Jaworow rabbi, Elimelech Frankel, walked with quiet dignity, garbed in the while traditional cloak, and intoned the last prayer of penance which reaffirms the covenenant between the dying Jew and God.

By nightfall it was all over. Over 1500 Jewish men, women and children were put on the train which took them to Belzec. The hospital was emptied of the sick, and practically all members of the Jewish Council involuntarily joined the transport. Among the hundreds of families carried off were those of Singer, Pomeranz, Mieses with their daughter Zlatte Druck, Shoel Schwartz, Stepek After, etc. The ailing Anshel Druck was shot on his sick bed. Dr. Bach asked to go along with his bride, Jadzie Beer. A Jewish policeman put on the train Rabbi Frankel and his family. The rabbi tearfully took leave of the remaining Jews as well as of the Jewish militia, and bestowed on them a blessing in these words: "May God never withold His mercy from you. Let me be the redeemer and the last sacrifice for all Jews!" . . . (Archives, JJHC, Krakow, No. 1006)

Some of the scenes played by the Jews in their hideouts were woven of horror. Pharmacist Kalmust poisoned his baby lest its cries revealed the family's whereabouts. For similar reasons the woman Maurer secretely strangled her baby.

Chapter IV

CHARNEL HOUSE

The Saturday of September 7, 1942, was bleak, misty and raining all day. At about 7 o'clock that morning shots suddenly were heard in the vicinity of the town's main square. A detachment of storm troopers had arrived from Lemberg and quickly surrounded the area. They engulfed the Jewish quarter and the synagogues. Closed trucks with black uniformed men lined the market place, waiting, grim and tensely on the alert. Hell broke loose in the ghetto. The brave SS fighters showered a fusillade of bullets upon the screaming, wailng and struggling Jews. They tossed hand granades with wanton recklessness into cellars and atop attics and wherever Jews were suspected of hiding. Also in this action the Ukranian and Jewish auxiliaries participated in dragging out trembling, unresisting old men, women and children with deadly thoroughness. The Jewish collaborators who excelled even the Nazi hangmen in the manhunt, were: Lazer Kamerman, of Sandowa Wisznia; Mundek Henner, Shloime's son; Shimen Kanigel, Benek Strauss, Shloime Bogen, Itzie's prodigy; Levi Holzman, Sever Kirschbaum, Zishe Litfshitz and Hersh Greenstein. They alone flushed out over 70 Jews who were hiding in the houses of Adler, Feivel Klarfeld and Pinchus Manber. The whole group was promptly mowed down.

Early that morning the Ukranian mayor Boczinski and commandant Holub repaired to the scene of action to take personal charge of the "engagement." The relentless Jew-hunt went on all day. The victims were concentrated in front of the homes of Altschuler and Litman. Here they were kept waiting all day in the rain while the bandits combed the town for more and more Jews. Over 200 lost their lives that day by gunfire, the majority of them in the narrow street near Teller's house where the Jewish Council had its headquarters. Some who were

morrow. At any moment they expected the same catastrophe to explode in Jaworow. They passed days and nights in cellars and sewers, without undressing for weeks on end. They hid in the most ingeniously contrived places of concealment, and there was nowhere to flee.

Only a small number of Jaworow women managed to slip away with the aid of "Aryan certificates". Among them were Dr. Irina Jahr, Henie Handel, Cesza Schwartz with her child, the Seifer sisters and their brother, Sheie, Feige Grunstein and Dr. Sobelsohn. Dr. Shoel Jahr hanged himself in order not to burden his wife.

Surrounding townlets had already been wiped out and, for the time being, the municipalities belonging to the Jaworow administration were spared. Once more Jaworow Jews believed that perhaps a miracle might save them. But their fate of course was inevitable as it was inexorable.

trayed them and surrendered them to the Germans. The punishment in camp was death by starvation. There was a case of recaptured prisoners who in order to still their hunger, resorted to canibalism involving a dead comrade. The perpetrators of the act were immediately shot.

In the summer of 1942 there arrived in camp two Gestapo agents in search of former communist military commissars, party functionaries and, Jews. While the prisoners were screened, a number of informers appeared among them who sold out their comrades for an extra helping of soup. That day thirty men were taken to the woods and executed.

At the same time the Gestapo guests requested that the Ukrainian police assemble all the aged and feeble Jews of Jaworow and bring them to the police station. An out-of-town Ukranian by the name of Bulawka, seized the following: Aaron Gruber, Meyer Astman, Yoseph Berman, Yoseph and Moshe Bulz, Dovid Pomeranz, Shabsi Junis, Alter Monschein, Mrs. Zegler, Hirsch West, Hersh Licht and Sholem Mandelbrot. They were all executed in the woods and buried in a mass grave, one of the graves which dotted the road leading to the village of Porudenko.

The heavily burdened Jaworow Jews, or whatever was left of them, continued their black existence. There was no hope. Yet they clung to life, however worthless it was. Occasionally a glimmering rumor of pending deliverance flashed across their sky. But the bitter, strangulating reality quickly dissipated the dream every time. In its wake filtered in terrifying, more substantiated rumors of long, endless train movements, box cars crowded with Jews who were swept up from the length and breadth of Galicia and transported to Belzec, and of the trains returning only with their clothes. The fearful stories, whispered from ear to ear, told of those Jews being used as raw material for the soap factories. Later the stories were more than confirmed by the wholesale liquidation of the Lemberg and Krakow Jewish communities, and of those of Grodek, Moszcziszka, Sandowa-Wisznia. Jews went insane with fright of the

was placed over a barrel, with a guard holding his head, another his feet, and a third caning him with overwhelming vigor.

Warzog loved to photograph emaciated Jews. The more cadaverous looking he methodically removed to the woods, had them shot and dumped in previously prepared graves. Seeing once the skimpy food handed to the Jews, Warzog wisely observed: "too little to live on; too much to keep from dying", and he laughed appreciatively. Another time he ordered a group of Jews to wallow naked in a mud pool stretching for 200 yards, and a Jewish photographer was compelled to record the scene.

The most wicked of the Ukranian bandits there were Majorczak, Szapranski and Baran. Their pastime was to come into the barracks at night, wake up the tired Jews, march them up to the roof of the three storied barracks, and order them to jump off. Or on the way to the latrine the Jews were required to hop on all fours. There they were given but one minute for their biological function. Those who made the mistake by staying longer, were treated with hot lead for their pains.

At lunch time they played another variation. While forcing down the slop, the Ukranians habitually beat the Jews over the head, "urging" them thus to hurry. To escape the "prodding", the Jews threw the earthen bowls away, preferring to go on working hungry. The Jews counted from 8 to 10 dead daily. The soup was brewed for them with decayed potatoes and weeds. Warzog once shot his dog for tearing up his newspaper, and directed the cook to throw the carcass into the soup.

With the young and vigorous element plucked away, there remained in Jaworow only old Jews, women and children. Conditions for the rest of the population became increasingly unbearable despite the ten grams of bread which the Jewish Council distributed to the Jews. Those who worked in the Soviet prisoners-of-war camp, fared a little better. Jews even helped some of the prisoners to make a getaway. Unfortunately they rarely got too far. The Ukranian citizens invariably be-

2. *Pluchow*

The Pluchow camp served as a trap for those Jews who were picked up in the various villages near Jaworow. There the turnover was several hundred men. Reveille was sounded at 4 a.m., at which time the eating started. They were clubbed at work, and the Ukranians did most of the clubbing. Ostensibly the project there was to construct a trunk railline and a highway. After spending two weeks at camp, the new arrivals began to show bloated limbs peculiar to those suffering of hunger. Nevertheless they continued to toil because the alternative was being bludgeoned to death. Death worked overtime there. For an attempt to escape, or for the slightest infraction of discipline, the "culprit" was tied to a tree and left to die. The maltreatment meted out to children who were there in considerable number, was particularly barbaric.*

3. *Lacki-Wielki*

In the Lacki-Wielki camp, commandant Warzog "induced" the Jews to wear a yellow badge. There they were similarly employed at road work, canalization, rock piles, etc. The ever obliging Ukrainians used on them rubber truncheons and rifle butts without provocation. Pfeifer, the immediate overseer, enjoyed bashing Jewish heads with stones and iron bars. If one rested for an unprescribed moment from his pitiless task, Pfeifer promptly rewarded him with 25 stinging lashes. He kept the barracks unheated in the winter, the Jews barefoot and in tatters, and the food rations to a vanishing minimum.

The shooting down of Jews in the barracks or at work was a grim daily spectacle. Others dropped by the wayside out of brutal beatings, and inhuman exhaustion. Those who worked at the quarry had to bring back stones weighing from 8 to 10 kilos for the purpose of paving the road leading to the camp. Woe to him who failed to "cooperate"! The "culprit"

* (Archives, JJHC, Krakow, No.244)

15 were sent under guard to Zloczow where they were housed by local Jews who returned them to Jaworow a week later, forty in all; the rest were given over to firing squads.*

Jews who were caught up in the labor dragnets, seldom came back alive. If one did succeed in bribing his way out, he returned in terrible condition. The German home guard, the Ukranian and Jewish auxiliary police coordinated the raids well. Their essential objective was to exterminate the Jews. The poor were hopelessly lost. Those still with money and influence in the Council were able to save themselves during the first two "raids". In reality the labor camps near Zloczow were charnel houses.

1. *Jaktorow*

The Jaktorow labor camp was established at the end of 1941. It was run by a certain Gzimek and an SS aide named Faiks. His "cure" for sick Jews was to have them shot down in cold blood. His equally dreaded henchmen were the Ukranians Riznik, Czornowec, Buchaiski, Pietruszka, Buri and Szlepi. They would suddenly appear at night and examine the feet of the sleeping men. If one's feet were unwashed they roused everybody and drove them barefoot into the frosty night to wash their feet in the snow. As a result many of the hapless victims contracted pneumonia and chronic kidney ailments. In time of heavy snowfall the Jews were awakened at night after a trying day's work to clear the rail tracks. Such nocturnal experiences usually ended in several deaths. Faiks' sense of humor was as varied as it was resourceful. He enjoyed plaacing a bottle on a Jew's head or under his arm for target practice. Gzimek, when sentencing a Jew to be flogged, would assist by throwing the Jew to the ground, place his hobnailed boot on his head, and order the flogging. He further reduced the already pitiable food ration for the camp.*

* (Archives, JJHC, Krakow, No. 897)

* (Archives JJHC, Krakow, No. 484)

Chapter III

LABOR CAMPS

There were three so-called "labor drafts" in Jaworow during 1941-1942. The first one occured in November, 1941. At that time the Germans demanded from the Jewish Council 200 able bodied men to be sent to labor camps. When the call was issued, many Jews went into hiding. As a Jewish area, Jaworow included the Jews living in Krakowiec, Wielkioczi, and neighboring townlets and villages. The Jewish Council, unable to draw the required manpower from Jaworow alone, sent out Ukranian and Jewish auxiliary police to the nearby settlements to pick up the missing number of men. When the quota was completed, the men were taken to the labor camp in Winik, near Lemberg, and to Jaktorow, near Zloczow. Following this roundup the Jews tried to lead a normal existence. Jewish workers were seen marching to their tasks. Hunger and torture claimed daily fresh victims. Salvation was not in sight.

Second "draft" hit the town in January, 1942. The German Labor Office, functioning at Dr. Schnapper's house, now demanded 300 able bodied men to fill the diminishing slave labor ranks. Again Jews ran for cover, and there was no escape. The Ukranian and Jewish "guardians of the peace" knew of every possible hideout and were able to ferret out every one at will for shipment to the dreaded camps.

The third "action" unexpectedly developed in May, 1942, and it was more sinister. The Labor Office this time demanded 500 able bodied men. Since there were few physically fit men left, they built up the contingent of old men and children, and entrained them for the camps located in the Zloczow region. When they disembarked in Pluchow, there were many among them dead. The camp commander, a storm trooper named Warzog, regrouped the survivors; the children under

reality allowed for none of those whispered prophesis. The spectre of hunger stalked the town and their homes. They were denied the opportunity of earning a livelihood, and food was unobtainable. Jews without money, or goods to exchange, starved to death. All resources seemed to have evaporated. Yet there were still a few individuals who managed to find food because they succeeded in concealing a few articles from the greedy eyes of the Council's blood hounds. The rest were beggared, and quickly learned the futility of chasing after the elusive loaf of bread. Those who were once rich and smug, swelled up with hunger beyond human proportions, and their grotesquely distended bodies frightened their huddling neighbors. Many fed on grass, and shriveled corn stalks were considered a luxury. Occasionally an affluent Ukrainian would part with some potatoes in exchange for a new suit of clothes, if one still possessed that stuff. The tortured, pleading eyes of the dying! They were unable to see the coming miracle. They writhed in agonies, then their bodies stilled and hardened.

Even the strangulating hand of hunger did not save the Jews from the heartless task masters. They were still forced to clear forests, haul lumber, slave on roads and stone quarries and bend under crushing weights. It would appear that the Jewish Council did have the power to ameliorate the suffering and general hardships, but failed to act with sufficient energy.

Blum's death had a shattering effect upon the Jews. As head of the Council he fulfilled his duties to the Nazis, but at the same time exerted every effort to ease the Jewish plight. He ironed out inner Jewish squabbles, and executed the Nazi edicts with a minimum of hardship upon his townspeople. His honesty and devotion earned him the community's confidence and respect.

Lazar Wimmer succeeded him for a while. He too was a kindly man and tried to act as a buffer against catastrophe and corruption. For that reason Steuer disqualified him and gave the post to his favorite lackey, Dovid Badian, who faithfully served the German masters. He helped them in degrading and exterminating his brothers. Steuer was so pleased with his collaboration that he openly preferred him to Boczninski, the Ukrainian mayor of Jaworow.*

The office of vice-chairman of the Jewish Council, combined with that of chief of the reorganized Jewish police which was christened "Ordnung Dienst", fell to Buzie Hahn. Like Badian he was of no comfort to the afflicted community.

Two days after Blum's death, the desecration and desolation of the Jewish cemetery began. Men, women and children of all ages were put to the task of extracting the headstones. Jewish foremen in charge speeded the work at a feverish pace which took all of the two months to finish. The monuments were piled up stairwise outside near the cemetery's fenced-off gate, and the hallowed soil was dug up, resurfaced, and trimmed beyond recognition. The disturbed dead made no protest over robbing them of their resting place. Their memorial stone blocks were used in paving the streets.

Jews were barred from living in the town's better streets, Mickiewicza, Aleksandrowicza and Krakowiecka and from the market place. Those found in the forbidden zone were driven off into the ghetto set up in the city's poorer sections. They bore their suffering in silence and with fortitude, and cheered one another with the hope of approaching liberation. Their stark

*(Archives, JJHC, Krakow, No. 1005)

During the Passover holidays of 1942, there came to Jaworow a high ranking Nazi, a fellow by the name of Steuer. His ferocious deeds will never be erased from the memory of Jaworow Jews, and those of Grodek, Krakowiec and Janow. Each time this Hitler satrap visited a town or village, he left a trail of tears, torture and sorrow. His appetite for loot was insatiable, and the Jewish Council had no choice but to supply him with whatever they could.

Sender Blum, who headed the Council, was an honest but ineffectual man. His weakness was exploited by Shlome Henner, his son Mundek, and Yakob Winter who in reality conducted the communal affairs such as they were under the Nazi boot. Dovid Badian who subsequently played a dismal part in Jaworow, was at that time only a member of the Jewish police force. Under Nazi pressure they abused and mishandled their fellow Jews with perhaps questionable rigor.

Steuer made surprise visits to the Council and lashed out at those present. Unexpectedly he forced his way into Jewish homes, swept the dishes from the table to the floor, smashed the furniture and obscenely humiliated the women. He flogged Ida Lipshitz. He invaded Polka Cipper who was married to the Jew, Dolek Guttman, ordered her to undress, ground her bare toes with his boots, and whipped her unmercifully. He delighted in striking blows at women with bare fists until their blood flowed, and chasing them nude into the cold outdoors.*

Once Steuer asked Sender Blum to accompany him to the Jewish cemetery. There he gave him detailed instructions for the removal of the tombstones, and the plowing under and leveling of the burial grounds. He specified that the work must be completed in two weeks. After Steuer returned to town, he summonded Blum to see him at once. Blum hurried over in haste and, while waiting in Steuer's outer office, he suffered a heart attack and died.

*(Archives, JJHC, No. 1105).

showered with presents. Finally Holub relented and released the hostages—severely beaten and bloody.*

The Germans replaced Moshe Kahane as head of the Council with Sender Blum.

Jaworow Jews were preyed upon by Nazis of every rank. The notorious Leibmeier, Wolf, Jenke and Goitze vied with each other in inflicting the more bestial abuse upon innocent Jews caught in the street after the curfew which started six in the evening. Old men, women and children were mercilessly assaulted. The Ukrainians with whom the Jews had lived in peace before the war, assisted the Germans with homicidal glee in raiding Jewish homes, destroying Jewish property, denouncing those who had worked for the Soviet occupation and framing others. They fanned the Nazi terror. It was they who arrested Jews and threw them in jail which was then located in the former county court house on Sokol Street. There the Ukranian "deputies", Bazilewicz, Horniak, Glowa and Brindas "examined" them in this manner. They would point a pistol at the head, or temple, of the victim, then shoot in the air, and explode with laughter at the trembling Jew's agonies. After Feinsinger was taken into custody, they poured urine into his mouth.

Even Ukranian prisoners joined in the violent, lewd sport. When the Jews' cries attracted the Ukranian guards, the latter mockingly inquired why they were screaming. When told of being set upon by their Ukranian cell mates, the guards clubbed them anew, and jeered: "Are we too manhandling you?"

In the Fall of 1941 the fighting front moved further East. Conditions in town became more or less stabilized. Rape and plunder were now part of a general pattern rather than sporadic criminalities. Demoralized, deprived of the simplest of human possessions, and paralyzed by the haunting fear of sudden death, the ragged Jews moved about in a stupor.

*(Archives of the Jaworow Historical Commission—Krakow No. 897).

craftsmen received one *zlote* per hour, and an extra loaf of bread each week. More were allowed to utilize their skills. Saul Schwartz acted as their spokesman; Yisroel Manber worked as bookkeeper; Stepan Apther as technician, Teiger, Mordichai and Steinbach as cabinet makers; M. Singer, Glazer and Tieger were in charge of supplies. Among the unskilled were Ray Diamant, West, Mania Manber, Itzik Fein, Sh. Broch and Yosel Leberfeld. The construction program lasted until September, 1942. The Soviet prisoners were dealt with calculated cruelty. Many of them died daily. The Jews helped them in many ways.*

Apart from labor gangs, the Germans constantly demanded of Jews all forms of indemnities payable in currency, gold, fur pieces, leather goods, coffee, tea, wine, whiskey, etc. Moshe Kahane replaced Yoel Fuss as leader of the Jewish Council which together with its militia executed every German request most energetically. They dealt drastically with those suspected of concealing any part of the wanted items.

One time Holub demanded that the Jews deliver to him an unusual quantity of liquor on the following day. They scraped together all the liquor they could get, and brought it to Holub. The Slovac stormed. He summoned the entire Council to him and detained as hostages Yeshueh Margulies, Shlome Strassberg and Aaron Littman. The rest he warned that unless he got what he wanted by six the next evening, the three would be shot.

An hour before the deadline he ordered the hostages to dig their graves. Meanwhile the Jews, especially the wives of the doomed, desparately bought up all available bottles, paying Poles and Ukrainians exorbitant prices. Holub's wife was

---

*(Archives of Jaworow Jewish Historical Commission, Krakow No. 1005).

Moishe Bauer, Muni Seiler, Yitzhok Kreibick, Meyer Ratz, Meyer Gerstenfeld, Schlaf, Moishe Pomeranz and Moishe Saubreraun. Under the pretext of taking them for special work assignments, nazi henchmen loaded them in a truck and drove them through the woods in the direction of Bruchnal. There they were tortured to death. The agents who carried out the action spoke Polish. For a time nobody knew the fate of the twelve. Five weeks later their frantic relatives found them in the woods under a pile of sand burried with some hapless Soviet soldiers. The corpses were naked and mutilated, placed in grotesque positions, and their feet bound with heavy wire. The Jewish Council secured permission to bring the twelve martyrs to rest in individual coffins according to Jewish rites.

The Jewish Council set up offices in Teller's house facing the marketplace. Before its headquarters each morning at six, 400 Jewish workers reported for such duties as sweeping the streets, cleaning abbatours, working on rock piles and in road gangs. One group was detailed to gathering up ammunition and weapons discarded by the fleeing Red troops. The equipment was reassembled in the Soviet built barracks in the village of Wolka Roskowska which was eight kilometers from Jaworow on the road to Krakowiec. Whenever the labor quota fell short, Nazi hirelings crashed into Jewish homes, dragged out whomever they could, be they aged or ailing, beat them into submission, and carted them off to the Wolka Roskowska camp. As added punishment the entire labor batallion was kept working three and four days without rest.

At the time the labor barracks and prisoner of war camp were located near the town's kennel house. In that area the Germans launched a number of building projects which proceeded under their military guard. The two civilian overseers, Maxen Meier and Kurt Adler, treated the sixty Jewish laborers suprisingly well. A construction inspector named Hermann, on the other hand, pushed around the men with incredible demands but usually relented when his palm was crossed with gifts and bribes. On the whole the Jews there felt a measure of security, and even benefited from minor favors. Skilled

Chapter II

The Ukranians hailed the Nazi conquerors. Their young massed in the streets and greeted the passing troops with flowers and cheers. With them reappeared those Ukrainians who had previously fled to Germany when they evacuated Jaworow in 1939. One of them was a certain Smuch who immediately reorganized an Ukrainian police force. Again Jews went into hiding. A few hours later the commandant requested that a delegation of Jews appear before him. The committee who reported included: Sender Blum, Laib Marbach, Hayim Strich, Dovid Badian, Lazar Wimmer, Yeshue Margulies, Aaron Littman, Yisroel Grohman and Shloime Strassberg.

The Gauleiter, a Slovak named Holub, instructed the Jews to form a council and their own militia charged with conducting their own communal affairs according to the new laws. The Jews were to furnish the Nazi overlords with stipulated quotas of workers and collect whatever taxes and indemnities imposed upon them. Holub warned them their heads would fall for the slightest dereliction of "duty". He designated Yoel Fuss as head of the committee, and Dovid Badian to form the police. The committee comprised of the following: Margulies, Strassberg, Littman, Grohman, Marbach and Strich. Those picked to serve on the police, were: Benek Strauss, Hersh Greenstein, Shimen Kanigel, Zisha Lipshutz, Sever Kirshbaum and others. Jewish homes were ordered to display the Star of David. The town administration was revamped. The Ukrainian teacher, Kmetik, became mayor, and a certain Poslawski the chief of police. Both promptly revealed a virulent hatred of the Jews.

Nazi terror struck swiftly. On the fifth day of reoccupation, the Ukranian City Council submitted a list of 150 Jews for liquidation. All were victims of personal grudge and vengeance. The German selected the first twelve Jews so listed: engineer Kirschbaum, Fishel Adler, Moishe Strassberg, Yitzhok Schwartz,

others met with disaster on the way. Still others attempted to cross the old Soviet-Polish border, and as "reward" were pressed into the Soviet labor battalions going to the front lines. A few like Saul Schwartz and Klarfeld, were trapped by roving Ukrainian bands. The survivors reaching Jaworow gave harrowing accounts of the pogroms in Zloczow, Tarnopol and Lemberg.

At dawn of June 25th, 1941, the Germans reoccupied Jaworow.

---

counted only two victims. They were the lawyer Philip Guttman and Hayim Lang whom the Gestapo had abducted. Nobody heard of them until their half rotted corpses were discovered in the Porudenko woods in the spring of 1940. An autopsy established that they had been buried alive. By the testimony of Dr. Guttman's widow, the criminal responsible for their murder was the Ukranian lawyer, Dr. Filc.

Jews who had fled Jaworow towards the Soviet border, returned. During the year of the Soviet rule (1939-1940), the influx of refugees from Western Galicia swelled the Jewish population of Jaworow to 3000 souls. Soviet authorities punished a number of Ukranian militiamen for their Jewish excesses. Even then conditions did not improve materially. Property of the wealthier Jews was nationalized. They included Melach Manber, Wolf Broch, Boruch Haas, Lozer Lifshitz, Noah Teller, Moritz Schlager, Sholem Wassner and the Altschuler family. A number of them and some refugees were sent to the Soviet Union.

The views, attitudes, ideas and outlooks of the Jaworow Jews, especially among their young, were subjected to drastic change. The latter welcomed the Red Army with uplifted hearts. They took up positions in the workshops and in the offices. Jewish life assumed a normal, tranquil pattern. Jews believed that the nightmare of recent events would never return.

However in June, 1941, Nazi Germany blitzed its pact partner. Its death and thunder dealing legions were slicing through the Soviet Union, and were nearing Jaworow. Their bombs scorched Soviet airfields along the Zawadow road and blew up the gasoline dumps hidden in the Smulkis' woods. Panic seized Jaworow Jews. Only a handful of young men escaped, particularly those who worked for the Soviet administration and were responsible for bringing Ukrainian bandits to justice. Others fled with the retreating Red troops in the direction of Lemberg. Many of them found their escape blocked by the heavy battle which hit Zloczow and Tarnopol and were turned back from there. Some were able to reach Jaworow;

after that time, he would be shot. The Nazis took 40 hostages to emphasize the point, and the rest were sent home.

In the meantime their fellow Ukranians paraded the streets dressed in their holiday finery, while the inspired peasants from the surrounding countryside plundered Jewish homes and robbed Jewish stores. Rosh Hashonoh passed quietly. The Germans were busy with the Polish counter offensive waged from the area of Grodek-Jagielonski, which drew them out of Jaworow for an entire day.

On the Monday following the High Holiday the Germans appointed as mayor of Jaworow the Ukranian lawyer and former radical leader, Haluszczak. He had notices posted in German and Ukranian in all Jewish stores, announcing that they no longer belonged to the Jewish owners, but were the property of the Ukranian Committee.

The Jews were completely defenseless. They were mercilessly beaten up on sight. They were put to cleaning outhouses with bare hands and doing similarly degrading tasks. Gestapo men broke into the home of Melach Manber and demanded that he and his son produce the secret radio within 15 minutes, or they would be shot. They dragged the Manbers from house to house in search of the illegal radio, but none of course was found. Although the officer in charge of the raid was subsequently recalled, the Manbers were taken near the town's apothecary, ordered to cut each other's hair kneeling and stuff the shorn hair underneath their shirts. With shots fired over their heads they were chased home.

The order of expulsion was to have expired on a Thursday. But on that day news leaked out that the Red Army was approaching as per Soviet-Nazi agreement, and that Jaworow would fall to the Soviet zone. Accordingly the attitude of the Gestapo and their Ukrainian henchmen towards the Jews softened a bit. Although they still forced them to labor on hunger food rations, they withheld the beatings. The order of expulsion was withdrawn.

During the two weeks of Nazi occupation, which served as a prologue to the tragedy that was to follow, Jaworow

gon and drove them, whipping them like horses, to pump for water in the Witiczka well, half a kilometer away. They returned exhausted and panting, and poured barrels of water upon the houses adjacent to the burning synagogue but whose devouring flames they were forbidden to put out. In the evening when the flames died down, the "fun loving" Ukrainians played the water hose on the Jews who were resting from the ordeal. Those standing close to the gutted synagogue, were commanded to chant prayer hymns. The ritual slaughterer (shochet), Reb Shmelke, unable to endure the sacrilige, seized a Sefer Torah and jumped into the still smouldering flames. However, he was quickly fished out. Thereupon the Nazis suddenly produced a microphone and prodded the Jews to declare that they themselves set fire to their synagogue. The Germans jeered, mocked and yodeled: "Wo ist dein Rache Gott? (where is your God of Vengeance) . . . Their ghoulish entertainment lasted till midnight.

Two days later the Gestapo appeared in Jaworow. Immediately upon their arrival, and again with the assistance of the ever helpful Ukranian guerillas, they rounded up a large group of Jews—old and young—and drove them into the courtyard of the court house. There they were ordered to face the wall. Now the Jews were convinced that their last hour had come. But apparently their tormentors had tired of the fright-to-death game, and they started their trembling victims in a series of physical exercises, consisting of chasing them around the courtyard, crawling on all fours, and high jump under a train of crushing blows. They put ten year old Ephraim Broch in a casket and covered him with dirt. The boy was near suffocation when they dug him out. At the end of this sport they threw a number of Jews in jail. Among those who suffered the most cruel beatings were the aged Dr. Saul Jahr, the teacher Gedaliah Pomeranz, Meyer Baron, Pinchus Deutsch, Alter Zumpf who later died of his injuries, Simeon Strassberg, Leib Marbach, Sender Blum, Lazar Wimmer and Abraham Landes. Finally the Jews were told they had three days in which to clear out, and if any Jew were caught

HITLER ON THE MARCH

Chapter I

On September 1, 1939, the Nazi legions invaded Poland. The same day at dawn they scored a bomb hit on the great synagogue. The explosion spread to the Jewish quarter, killing about thirty Jews. Among the first casualties were the families of Schildhorn and Rumelt. Nazi air bombers, pursuing the routed Polish detachments, bombed and strafed the entire town, setting fire to the suburb of Nakoneczne, to Urah and Szojskijewicza streets, and a section of the Grebla which was in the heart of town.

Ten days later German patrols entered Jaworow, and in the following morning their troops appeared. The terrified Jews hid in their homes and dared not show themselves in the open. Immediately the Germans launched a grim manhunt. They dragged out Jews from every hiding place, and beat them murderously. Afterwards they directed them to various assembly points where they assigned them to labor details. For amusement the Germans started to shear beards of Jewish elders, graft crosses on their shaven heads, and forced them to stare in the sun for hours.

By mid-afternoon the Jewish quarter was rocked by a deafening explosion. It originated in the heavily dynamited synagogue whose entire structure burst in a mass of flames. The Germans with the aid of Ukrainian militia whom they had deputized ordered them to bring forth from the other houses of worship the Sefer Torahs, prayer books, sacred and ceremonial objects, all movable furniture pieces, and feed them to the flames of the blazing synagogue. The Jaworow prayerhouses contained about a hundred Sefer Torahs and they were all wantonly destroyed. Laughing and blaspheming the Ukrainians harnessed Jews to the fire wa-

earning a livelihood, regardless of university degrees. Only a very few succeeded in adjusting themselves in Jaworow, or in other towns. The majority of its young Jews were steeped in hassidism which helped them but little against the grim process of pauperization. Nevertheless they actively participated in social and political movements, and patiently awaited better times.

Although antisemitism at the time was rampant throughout Poland, Jaworow was comparatively free from it. On the surface Jews, Poles and Ukranians lived in amity. Ostensibly desiring to strengthen their economic position in town as well as in the whole province of Eastern Galicia, the Ukranians gradually wrested various enterprises from Jewish hands. At the same time, 1924-1928, they attempted to form with the Jews a common front against the Polish landowners. The move to solicit Jewish cooperation was discussed and explored in the Ukranian press. Jews were invited to state their views, and to collaborate.

Obviously the Jews could not afford to accept coalition with the Ukranians. They felt that such an alliance would help them in no way either politically or economically. They feared that such an adventure might impair their whole defense program.

Before the outbreak of World War II, Jaworow Jews continued to live in accustomed ways. Day by day they sunk deeper into poverty, and looked forward toward better conditions with serene hopefulness. Meanwhile the rise of Hitler darkened the world with gathering war clouds and forever shut out the sun for the Jews of Poland and for the Jews of Jaworow.

The storm struck in September, 1939.

SVASTIKA OVER JAWOROW

About fifty miles west of Lemberg, nestling in a heavily wooded area of great scenic beauty and hugging the banks of the Shklo river, lies the town of Jaworow. Its total population during the period between the two world wars was approximately 11,000 distributed as follows: Jews, 2500; Ukfanians, 6000, and Poles, 2500. The town was noted for a centre of Jewish learning. Its tradition of scholarship dated back to the 16th century. There Rabbi Jechiel Ben David Altschul lived and wrote his honored tracts. He was a descendant of an illustrious family of scholars who had settled in Prague around the year 1302.

The four gymnazia and teachers seminaries which Jaworow possessed, attracted young men from various towns in Eastern Galicia who were bent on academic careers. Together with the native school going youth, they lived there in an atmosphere of books and study. Jaworow was also rich in historic landmarks. As a summer residence of Polish kings it could point to its famous synagogue which was built by King Jan Sobieski. Prior to the outbreak of World War I, it was remodeled into a magnificent edifice. The town suffered much during the uprising of Bogdan Chmielnicki who had sent his wild Cossak and Tartar hordes on a rampage of blood and destruction through Jewish and Polish settlements.

The time separating the two world wars, was not too happy for the Jews of Jaworow. In the main they were traders in dairy products. Some were lumber merchants since the region abounded in forests and woodland. The post-war crisis quickly impoverished them. The Polish economy, reorganized with the restoration of the country's independence, undermined the foundation upon which the Jews in Jaworow had existed for years. Young Jews had no place where to emigrate and were compelled to remain in the small town without means of

crimes. For the martyrs of Jaworow he has erected a lasting memorial.

Druck is to be commended for exercising restraint and for not digressing into a narrative pace. The facts might have been distorted.

We are very much indebted to Chaim Lieberman, the eminent scholar and journalist, for writing the preface to the Yiddish text. From fragments of information Mr. Lieberman reconstructed a phase of Jaworow's traditional way of life absent in the text.

Our appreciation to Samuel Kreiter, writer and translator for rendering the book from the Yiddish into English.

Particular honorable mention is due to Sam Streitfeld who has labored unceasingly to bring the project to fruition. And many thanks to Herbert Schraga, Arthur Nussdorf, Leon Druck and Mendel Schild for rendering every possible assistance, particularly for compiling the list of Jaworow's martyred families whose names are memorialized in these sorrowful pages.

Our profoundest gratitude to Sam and Ray Dornstein who for many years sustained the work in behalf of Jaworow's survivors. They have also included the publication of this Yizkor Book among their bountiful generosity. Sol and Joe Dornstein, and J. Bienenfeld participated and shared in this noble project.

It is our fervent hope that this work will be enshrined in the hearts of Jaworower everywhere as a lasting tribute to our own martyrs cruelly murdered by the "Herrenvolk". The world at large may not care to remember. We, must never forget.

We dedicate this monograph to the sacred memory of a group of Jews who in their own way labored for Judaism's weal, suffered its woes and shared fully in its historic tragedy.

הבל על דאבדין ולא משתכחין

FOR THE BOOK COMMITTEE

DR. NATHAN EISIG BIRN

CHAIRMAN

FOREWORD

No comments were passed by the newscasters when the town fell to Hitler's "Wehrmacht", nor did the press herald its liberation. For Jaworow contained no material resources to make it newsworthy. Geographically, just a dot on the map to be by-passed by the main body of combat troops and left to higher echelons for service operations. Yet, this obscure town contributed its full quota of Jews to the Nazi furnaces, gas chambers and execution squads. They were exposed to similar pitiless brutalities and perished in the same manner which annihilated a third of the Jewish people. Thus has the Nazi master plan eradicated an ancient Jewish community.

In spite of poverty and obscurity an intensive Jewish life pulsated in Jaworow. Great scholars occupied its pulpits and taught in the Beth-Hamidrash. They left a distinct mark on the passing generations.

The scope of spiritual activities were not static in spite of the town's remoteness from great centers. On the contrary, it was full and all-embracing. New trends of Jewish thoughts, and historic movements permeated rapidly. Thus have the revivalist Hassidism, the Haskalah movement, renaissance of Hebrew, Zionism, Socialism etc. found protagonists as well as antagonists among Jaworow's Jews.

Now every vestige of this unique life has been wiped out. Only a mass grave among the weeds of the outskirts, containing the mutilated bodies of those who were executed hastily, is the only remnant and reminder of a flourishing Jewish community.

The monograph recapitulates the fate of the community from the day of its invasion until the last Jew was machine gunned into the mass grave.

We wish to register our gratitude to Samuel Druck for assuming this task. By preparing this chronicle he has preserved for history's record a typical chapter of Germany's

Printed in the United States of America by

GETREU PRESS, 119 Norfolk St., N. Y.

SWASTIKA OVER JAWOROW

The Tragic Chronicle
Of The Jaworow Jewish Community

by SAMUEL DRUCK

Translated from the Yiddish
by SAMUEL KREITER

Published by
FIRST JAWOROWER INDEP. ASS'N, New York, N. Y. 1950